

**T.C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NİN TİFLİS ŞEBBENDERLİĞİ
(1879-1914)**

(Yüksek Lisans Tezi)

Havva DEMİRBAŞ

**Danışman
Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ**

**RİZE
2023**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında, Prof. Dr. Nebi Gümüş danışmanlığında, Havva Demirbaş tarafından hazırlanan *Osmanlı Devleti'nin Tiflis Şehbenderliği (1879-1914)* adlı bu tez çalışması, 12/05/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Unvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ	
Üye	: Doç. Dr. Abdullah BAY	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Hatice ULUIŞIK	

ETİK BEYAN

İslam Tarihi ve Sanatları Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Osmanlı Devleti’nin Tiflis Şehbenderliği (1879-1914)” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

12/05/2023

Havva DEMİRBAŞ

ÖN SÖZ

Türkiye, birçok medeniyeti ve milleti bünyesinde barındıran, binlerce yıllık tarihi geçmişi olan Anadolu toprakları üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye gerçek anlamda bir cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğunun da devamıdır. Bir millet kuvvet ve kudretini taşıdığı kültür, medeniyet ve tarihten alır. Bu kültür ve medeniyeti korumak ve gelecek nesillere aktarmak zorundadır. Bunu yapabildiği sürece varlığını devam ettirir. Ülkemizde belli bir süre tarih ve geçmişten kopmalar yaşanmış olsa da son dönemlerde tarihe olan merak artmış, tarih şuuru gelişmeye başlamıştır. Bu şuurla geçmiş geleceğe taşıyacak vasıtalar, köprüler kurulmuştur. Bu köprüler sayesinde kadim Anadolu kültürü gelecek nesillere aktarılacaktır. Bu köprünün en önemli materyallerinden, yapı taşlarından biri de hiç şüphesiz Osmanlı arşiv belgeleridir.

Bu tezin konusu, Anadolu'nun kapısı diyebileceğimiz Kafkasya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Tiflis şehridir. Tiflis şehrinin kuruluşu, tarihçesi ve Osmanlılar tarafından fethedilmesi kısa olarak anlatılmıştır. Çalışma, 93 Harbi ile I. Dünya Savaşı arasındaki tarihler arasında yoğunlaşmıştır. Savaşın sonra Tiflis'te şehbenderliğin yeniden kurulması ve şehbenderlik faaliyetleri ele alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin ana kaynak olarak kullanıldığı çalışmada şehbenderler hakkında kısa bilgiler verilmiş, şehbenderlik yazışmaları incelenerek yorumlanmıştır. Amaç, o dönemde Osmanlı-Rus ilişkilerini irdelemek ve Tiflis'te meydana gelen siyasi, sosyal ve askeri olayları gün yüzüne çıkartarak ilim dünyasına katkı sağlamaktır.

Bu çalışmanın hayata geçirilmesi aşamasında katkılarından dolayı öncelikle danışman hocam Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ'e; ayrıca Doç. Dr. Abdullah BAY, Doç. Dr. Bahattin TURGUT, Dr. Hatice ULUIŞIK, Dr. Resul TURAN, Dr. Mehmet KAZDAL, Samet SAZAK ve değerli arkadaşım Ayşenur KARAMAN'a, beni yetiştiren ve bugünlere gelmeme vesile olan tüm hocalarıma ve her zaman bana güvenip destek olan aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Havva DEMİRBAŞ

2023, RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1
1. ŞEBBENDERLİK MÜESSESESİ VE TİFLİS ŞEBBENDERLERİ	17
1.1. Şebbenderlik Müessesesi.....	18
1.1.1. Şebbenderliğin Kısa Tarihi	19
1.1.2. Şebbenderlik Teşkilatı.....	20
1.2. Tiflis Şebbenderleri	21
1.2.1. 93 Harbi'nden Sonra Görev Yapan Başşebbenderler	22
1.2.1.1. Feyzi Bey (1879-1881).....	23
1.2.1.2. Edvar (Eduar, Edward) Bey (1882-1883).....	23
1.2.1.3. Kadri Bey (1883-1884).....	24
1.2.1.4. İhsan Efendi (1884-1885).....	24
1.2.1.5. Hüseyin Hasip Bey (1885-1892)	25
1.2.1.6. Mehmet Esat Bey (1892-1899).....	25
1.2.1.7. Hüseyin Haydar Bey	25
1.2.1.8. Yusuf Ziya Bey (1900-1903).....	26
1.2.1.9. Mehmet Refet Bey (1903-1906).....	26
1.2.1.10. Halil Feyzi Bey (1906-1908)	27
1.2.1.11. Şedid Ceyş Bey (1908-1909).....	27
1.2.1.12. Eşref Cafer Bey (1909-1911).....	28
1.2.1.13. Remzi Bey (1911-1913)	28
1.2.1.14. Muhittin Bey (1913-1914).....	28
1.2.1.15. Münir Süreyya Bey (1914)	29

1.2.2. Şehbenderhânedeki Çalışan Diğer Memurlar	29
2. TİFLİS ŞEHBENDERLİĞİ'NİN FAALİYETLERİ	32
2.1. Siyasi Faaliyetler	32
2.1.1. Ermeni Gazeteleri ve Faaliyetleri.....	40
2.1.2. Taşnaksutyun Komitesi.....	47
2.1.3. Difai Cemiyeti	48
2.1.4. Mali ve Ticari Konular.....	49
2.1.4.1. Şehbenderlik Masrafları.....	55
2.1.4.2. Pasaport ve Gümrük İşlemleri	58
2.2. Askeri Faaliyetler	58
2.2.1. Dünya Savaşı'nda Tiflis Başşehbenderliği	60
2.3. Sosyal Faaliyetler	66
2.3.1. Himaye, Göç ve İltica	66
2.3.1.1. Osmanlı'dan Rusya'ya Gidenler.....	68
2.3.1.2. Rusya'dan Osmanlıya Gelenler	70
2.3.2. Ölüm ve Miras	80
2.3.3. Evlilik.....	83
2.3.4. Mahkeme.....	86
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA.....	94
EKLER.....	100

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü : Yüksek Lisans
Danışman : Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ
Hazırlayan : Havva DEMİRBAŞ
Yıl : 2023
Sayfa Sayısı : 105

ÖZET

OSMANLI DEVLETİ'NİN TİFLİS ŞEHBENDERLİĞİ (1879-1914)

Tiflis, III. Murat'ın saltanatı döneminde Lala Mustafa Paşa tarafından fethedilerek (1578) Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra bir süre Osmanlı idaresinde kalan Tiflis, 1723-1735 yılları arasında on yıla yakın bir süre yeniden Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetilmiştir. Bu yılların haricinde 1801 tarihindeki Rus işgaline kadar İran Devleti tarafından idare edilmiştir. XIX. yüzyılın tamamında ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yani 1801 yılından Rus İhtilaline (1917) kadar Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir.

93 Harbi denilen Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) ile ağır kayıplar veren Osmanlı Devleti, Balkanlar başta olmak üzere büyük bir toprak kaybı yaşamıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'ya ağır savaş tazminatı ödemek zorunda bırakılmıştır. Yine bu savaş sonrasında Müslümanların büyük bir kısmı, yapılan zulüm ve baskıdan dolayı Kafkasya ve Balkanlar'dan göçe zorlanmışlardır. Günümüzde savaş olan bölgelerden gelen göçmenler gibi o yıllarda da Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan gelen göçmenleri ülkenin farklı bölgelerine yerleştirmiştir.

Tiflis'te 1851 yılında kurulan şehbenderlik, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da faaliyetlerine devam etmiştir. Bu savaştan I.Dünya Savaşı'na kadar Tiflis ve çevresinde pek çok hadise meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, Tiflis Başşehbenderliği aracılığıyla bu hadiselerden haberdar edilmiştir. Çalışma, bahsi geçen dönemler (1879-1914) arasında Tiflis'te yaşanan askeri, sosyal ve siyasi olayları konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Tiflis, Şehbenderlik, Tiflis Başşehbenderliği.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Islamic History and Arts
Thesis Type : Master Thesis
Supervisor : Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ
Author : Havva DEMİRBAŞ
Year : 2023
Pages : 105

ABSTRACT

**THE CONSULATE GENERAL OF OTTOMAN STATE IN TBILISI
(1879-1914)**

Tbilisi was conquered by Lala Mustafa Pasha (1578) and came under the Ottoman rule during the reign of Murat. Tbilisi, remaining under Ottoman rule for some time after this date, was rebuilt for nearly ten years between 1723 and 1735.

It was ruled by the Ottoman State. Aside from these years, it was administered by the Iranian State until the Russian occupation in 1801. It came under the rule of Russia throughout the 19th century and in the first quarter of the 20th century, in other words, from 1801 until the Russian Revolution (1917).

The Ottoman State, suffering heavy losses in the Ottoman-Russian War (1877-1878), which is also called the 93 War, experienced a great loss of land, especially in the Balkans. After this date, the Ottoman State was obliged to pay heavy war reparations to Russia. Also, after this war, most of the Muslims were forced to migrate from the Caucasus and the Balkans because of the persecution and oppression. Like the immigrants coming from the war zones today, the Ottoman State settled the immigrants from the Caucasus in different parts of the country in those years.

The Consulate General's Office established in Tbilisi in 1851 continued its activities after the Ottoman-Russian War. From this war to the First World War, many events took place in and around Tbilisi. The Ottoman State was informed about these events through the Tbilisi Chief Consulate. This study aims to discuss the military, social and political events in Tbilisi among the mentioned periods (1879-1914).

Keywords: Islamic History, Ottoman State, Russia, Tbilisi, Consulate, Tbilisi Consulate General.

KISALTMALAR

b.	: bin
BEA	: Bab-ı Ali Evrak Odası
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DH.	: Dahiliye Nezareti
DH.EUM.2.Şb	: DH. Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti İkinci Şube
DH.EUM.VRK	: DH. Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Evrak Oda. Odası
DH.EUM.THR	: DH. Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Tahrirat Kalemı
DH.İD	: Dahiliye Nezareti İdare
DH.KMS	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemı
DH.SN.THR	: DH. Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemı
DH.TMİK.M	: DH. Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat
DH.UMVM	: Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdiriyeti
DİA	: TDV İslam Ansiklopedisi
Doç	: Doçent
Dr.	: Doktor
H	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HR.	: Hariciye Nezareti
HR.H	: Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı
HR.HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.İD	: Hariciye Nezareti İdare
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemı
HR.SAİD	: Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Müdiriyeti
HR.SFR.1	: Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti
HR.SFR.4	: Hariciye Nezareti Paris Sefareti
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TH	: Hariciye Nezareti Tahrirat

HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
H.	: Hazret, Hazreti
İ.DH	: İrade Dâhiliye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ.HUS	: İrade Hususi
İSAM	: TDV İslam Araştırmaları Merkezi
İ.TAL	: İrade Taltifat
MF.İBT	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
öl.	: Ölüm tarihi
Prof.	: Profesör
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri,
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
yy.	: Yüzyıl

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1. Şehbenderhânedeki Çalışan Memur Maaşları.....	57
Tablo 2. Rusya'ya Taşınanlar.....	69
Tablo 3. İlim Tahsili İçin Gelenler.....	70
Tablo 4. Aileleri ile Gelenler	71
Tablo 5. Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler.....	73

GİRİŞ

Evliya Çelebi Tiflis'i camileri ve alimleriyle Müslüman şehri olarak tanımlamıştır. Tiflis konumu itibarıyla Osmanlı'nın Kafkasya'ya açılan kapısıdır. Dönem dönem Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Tarihte ticari açıdan ipek yolu güzergahında bulunması ile öne çıkan şehir, günümüzde de petrol boru hattı ve benzeri projeler ile öne çıkmaktadır.

Türkiye'ye bu kadar yakın ve bu denli önemli olan bu şehir hakkında tarih alanında pek fazla Türkçe tez çalışması yoktur. Tiflis hakkında yapılan çalışmalar genel olarak ekonomi ve ulaşım alanındadır. *Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1846-1914)* adlı çalışma genel anlamda Rus arşivlerine dayanmaktadır.¹ Ayrıca Osmanlı arşivinde pek çok materyal varken şehbenderlik kurumlarının pek fazla ele alınmadığı gözlemlenmiştir. Bu sebeplerden ötürü bu çalışma için Tiflis Şehbenderliği seçilmiştir. Tezde, Tiflis ve şehbenderlik kurumları hakkında yapılan akademik çalışmalar kaynak olarak kullanılmış olsa da ana kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır.

Araştırmanın Konusu

Araştırma, Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı olan 1914 yılları arasında Tiflis'te görev yapan şehbenderleri ve şehbenderlik faaliyetlerini kapsamaktadır. Giriş kısmında kısaca Tiflis tarihi ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan ilişkileri incelenmiştir. İki bölüm halinde düzenlenen çalışma; Tiflis'te yaşayan Osmanlı vatandaşlarının göçlerini, onların Tiflis'te neler yaşadığını, Ermeni faaliyetlerini, Rusya'nın askeri hazırlıklarını ele almaktadır. Çalışmada, genel olarak Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler özetlenerek ve tasnif edilerek sadeleştirilmiş daha sonra da yorumlanmıştır. Bölüm başlıkları belgelerin okunması ile aşama aşama oluşturulmuştur.

¹ Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019).

Araştırmanın Amacı

Tiflis'te ilk defa 1851 yılında kurulan şehbenderlik, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra da faaliyetlerine devam etmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin Tiflis Başşehbenderliği ile pek çok yazışması olmuştur ve bu yazışmaların büyük bir kısmı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivlerinde mevcuttur. Çalışmanın amacı o döneme ait arşiv belgelerini okuyup bu belgeler ışığında o dönemdeki askeri, sosyal ve siyasi olayları objektif bir şekilde özetleyip yorumlayarak ilim dünyasına katkı sağlamaktır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırma, kısa olarak Tiflis tarihini ve Osmanlı arşivlerinden Tiflis Başşehbenderliğine ait belgelerin okunması ve yorumlanmasını kapsamaktadır. Arşivde çok fazla belge bulunması itibarıyla bu çalışma için 93 Harbi'nin nihayeti olan 1879 yılı ile Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan zaman aralığı ele alınmıştır. 93 Harbi'nden önce görev yapan şehbenderler ile ilgili halihazırda bitmiş bir çalışma olduğu için harbin bitiş tarihinden itibaren araştırma başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili belgeler ise ayrı bir çalışma konusu olacak kadar fazla olduğu için o konu araştırma dışı tutulmuştur.

Çalışmanın giriş bölümünde kısaca Tiflis Tarihi ve Osmanlı-Gürcü ilişkileri anlatılmıştır. İki bölüm olarak tasarlanan çalışmanın birinci bölümünde, şehbenderlik müessesesi ve çalışmaya konu olan tarihler arasında Tiflis'te görev yapan şehbenderler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise şehbenderlik faaliyetleri ele alınmıştır. Şehbenderlik faaliyetleri, okunan belgelere göre siyasi, askeri ve sosyal olmak üzere üç başlık halinde biçimlendirilmiştir. Göç edenler daha anlaşılır olması için kronolojik olarak listelenmiş ve tablolar halinde okuyucuya sunulmuştur. Ayrıca çalışmada her bir başlık altındaki konular tarihe göre sıralanmış olup paragraflar ona göre oluşturulmuştur.

Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Araştırmada önce Osmanlı arşivinden Tiflis Başşehbenderliği ile ilgili belgeler okunup özeti çıkarılmıştır. Daha sonra tarihler miladi takvime çevrilerek eskiden yeniye doğru kronolojik olarak tasnif edilip, değerlendirilmiş ve tarih sırasına göre

yazılmıştır. Telgrafname, gazete ilanı gibi önemli görülen belgeler transkripsiyon edilerek orjinal halleri ile daha az sadeleştirilerek tırnak içerisinde yazılmıştır.

Araştırmanın giriş bölümü Nebi Gümüş'ün “*XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*”, “*İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri*” ve Gürcistan ile ilgili yaptığı diğer çalışmalarından, Abdulhalik Bakır ve Feridun Şenol'un “*Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)*” ve Mehmet Çoğ'un. “*Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri*” isimli makalelerinden, ayrıca bu konu hakkında yazılan diğer tez ve makalelerden ve başta *İslam Ansiklopedisi* olmak üzere ansiklopedi maddelerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

Birinci ve ikinci bölümde Osmanlı arşivleri ana kaynak olarak ele alınmış olup bölümün büyük bir kısmı buna göre oluşturulmuştur. Mahmut Akpınar'ın “*Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi*”, Zübeyir Tetik'in “*Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)*”, Mustafa Tanrıverdi'nin “*Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*” ve Telman Nusretoğlu'nun “*Osmanlı Hariciyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914)*” isimli çalışmaları da tezde yararlanılan önemli kaynaklar arasındadır.

TİFLİS ŞEHRİNİN TARİHİ VE OSMANLI GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Milattan önce kurulan Tiflis'in tarihine dair yazılı pek fazla Türkçe kaynak olmaması çalışmada ayrıntılı bilgi sunmayı sınırlandırmıştır. Kral Wahtang Gorgaslani tarafından kurulan Tiflis; Persliler, Bizanslılar, Hazarlar ve daha sonra da Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmiştir. Sonraki dönemlerde Osmanlı hâkimiyetine kadar Selçuklular, Gürcüler, Harezmşahlar, Moğollar (Altınordu, İlhanlılar) Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri tarafından yönetilmiştir. Tiflis'te Osmanlıların hâkimiyetinden sonra Safevi ve Osmanlı devletleri arasında şehir için çekişmeler başlamıştır. Tiflis, kimi zaman Osmanlıların, kimi zaman da Safevilerin hâkimiyetinde kalmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren ise şehirde artık Rusya hâkimiyeti başlamıştır.

Tiflis'in Kuruluşu ve Tarihi

Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis, konumu itibarıyla geçmişte ve günümüzde Osmanlı'nın Kafkasya'ya açılan kapısıdır. Tarihte ticari açıdan ipek yolu güzergahında bulunması ile öne çıkan şehir, günümüzde de Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı ve benzeri projeler ile öne çıkmaktadır.²

İslâm coğrafyacıları Tiflis'in çok eski, güzel ve büyük bir şehir olduğunu, etrafının iki kat surla çevrildiğini, Kür nehrinin her iki yakasına kurulan şehrin üç (veya beş) kapısı bulunduğunu, doğal sıcak suları ile tanınan şehirde çok sayıda hamamın yer aldığını, müslümanlar ve hristiyanların bir arada yaşadığını, bir taraftan ezan seslerinin diğer taraftan çan seslerinin duyulduğunu, çevresinde mısır vb. tahıl ürünlerinin yetiştiğini, bal, cıva, süpürge otu, keçe, yün ve ipek kumaşların üretildiğini kaydederekler.³

Tiflis'in ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle beraber milattan önce kurulduğu ve o zamandan günümüze kadar yerleşim yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Şehrin ismi, sıcak su kaynaklarından dolayı sıcak (tbili) anlamında *Tphlisi* veya *Thbilisi* olarak bilinirken 1936 yılında *Tbilisi* olarak değiştirilmiştir.⁴

İlk olarak 400'lü yıllarda Kral Wahtang Gorgaslani tarafından kale şehir olarak inşa edilen Tiflis, daha sonra Perslilerin eline geçmiştir (523). Sonrasında Bizans tarafından kuşatılan (628) şehir bir sene kadar Bizans hâkimiyetinde kaldıktan sonra

² Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı Projesi ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi. Geniş bilgi için bk. Hikmet Celal Akyüz, *Türkiye-Gürcistan İlişkileri Ve Abhazya* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 60-65.

³ Mustafa Aydın, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012), 41/150-151.

⁴ Aydın, "Tiflis", 41/150.

da Hazarlar tarafından yağmalanmıştır.⁵

Yakut el-Hamevî (öl. 626/1229) tarafından "Küçük Ermeniye" olarak isimlendirilen Tiflis,⁶ ilk olarak Hz. Ömer döneminde 643 yılında Habib bin Mesleme tarafından kuşatılmış fakat fethedilememiştir. Hz. Osman zamanında Ermeniye'nin fethiyle görevlendirilen Habib b. Mesleme, 645 yılında Tiflis'i kuşatıp Gürcü Kralı ile cizye karşılığında anlaşma imzalayarak Tiflis'i İslam hâkimiyeti altına almıştır.⁷

Emeviler döneminde Bizans'la mücadeleler yaşanmış fakat bu bölge Müslümanların hâkimiyetinde kalmıştır. Abbasiler döneminde Tiflis'te bir İslam emirliği kurulmuş bir müddet devam eden emirlik bağımsızlık mücadelesine girişince Mutevekkil Alellah döneminde ortadan kaldırılmıştır.⁸

Abbasilerin zayıflaması ile Kral IV. Bagrat etrafında birleşmeye başlayan Gürcüler, bundan sonra da Selçukluların akınları ile uğraşmak zorunda kalmışlar ve Selçuklu hâkimiyeti altına girmişlerdir. Sultan Melikşah döneminde Tiflis ve çevresine çok sayıda Türk aile yerleştirilmiştir. Selçukluların son dönemlerinde Gürcü Kral Davit, 1021-1022 yıllarında neredeyse 500 yıldır Müslüman hâkimiyetinde olan Tiflis'i ele geçirip başkent yapmıştır. Yönetimi zamanında iyi bir siyaset yürüten ve ülke topraklarını genişleten Kral Davit, Gürcistan'ın ikinci kurucusu sayılmaktadır. 1184-1213 yıllarında Gürcistan, Kafkasya'da adeta bir imparatorluğa dönüşmüştür. Bu dönem tahtta Kraliçe Tamara vardır ve Gürcistan için en parlak dönemdir.⁹

1225 yılında Harezmşahlar tarafından ele geçirilen Tiflis'te yirmi bin veya yetmiş bin kişinin öldürüldüğü rivayet edilmektedir. 1231'de ülkeyi işgal eden Moğollara direnemeyen Gürcüler, İlhanlılar döneminin sonlarına kadar Moğollar tarafından yönetilmişlerdir.¹⁰ Tiflis; 1386 tarihinde Timur, 1440 tarihinde Karakoyunlu Cihan Şah ve 1458 tarihinde ise Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından ele geçirilmiştir. Bu tarihten sonraki yıllarda bölgede Osmanlı nüfuzu görülmeye başlamıştır.¹¹

⁵ Aydın, "Tiflis", 41/150.

⁶ Fatih Güzel, "Ermeniye Fatih Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 211-212.

⁷ Nebi Gümüş, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 30.

⁸ Aydın, "Tiflis", 41/150.

⁹ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 33-34.

¹⁰ Nebi Gümüş, *İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri* (Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007), 35.

¹¹ Aydın, "Tiflis", 41/151.

Tiflis'e İslamın Gelişi ve İslamlaşma

Tiflis, günümüzde Hristiyan bir devlet olan Gürcistan'ın başkentidir. Fakat tarihte uzun yıllar Müslüman devletler tarafından yönetilmiş ve tarih boyunca şehirde pek çok Müslüman yaşamıştır. İlk defa Hulefa-yı Raşidin döneminde İslam ile tanışan Tiflis, yaklaşık beş asır boyunca Müslüman devletler tarafından yönetilmiştir. XI. yy.'dan itibaren Selçukluların, akabinde Osmanlı ve İran'ın yönetimi ile tam bir İslam şehri haline gelmiştir.

Gürcülerin, Müslümanlar ile ilk karşılaşmaları Hz. Ömer döneminde olmuştur. Bu konuda bir kaç görüş olmakla beraber öne çıkan görüş; Süraka b. Amr liderliğinde (643) Azerbaycan bölgesinde ilerleyen İslam ordularının bir kolunun Gürcistan'a girmesi ile ilk temasın gerçekleşmiş olmasıdır.¹² Hz. Osman döneminde sekiz bin kişilik bir ordu ile Ermeniyye'nin fethiyle görevlendirilen Habib b. Mesleme, Erzurum'u ele geçirip cizyeye bağladıktan sonra¹³ Kars, Revan, Gence'ye savaşız bir şekilde girmiş ve buraları itaat altına almıştır. Müslüman askerlerin Tiflis'e doğru hareket ettiklerini öğrenen Kartli yöneticisi, Habib b. Mesleme'ye hediyelerle bir elçi göndermiş ve İslam hâkimiyetini kabul ettiğini bildirmiştir. Savaşmadan şehri teslim alan Habib, cizye karşılığında halkın mal, can ve mabetlerine dokunulmayacağını bildiren bir amanname yayınlamıştır. Amanname şu şekildedir;

“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu, Habîb b. Mesleme tarafından Cürzanü'l-Hürmüz'deki Mencilis'in Tiflis halkına, canları, kiliseleri, havraları, ayinleri ve dinlerinin dokunulmaz olduğuna dair verilmiş eman yazısıdır. Müslümanların hâkimiyetini kabul edecekler ve her aile için bir dinar cizye vereceklerdir. Sizler, cizyeyi azaltmak için aileleri birleştirmeyeceksiniz. Biz de daha fazla cizye almak için aileleri bölmeyeceğiz. Tavsiyelerinizi dikkate alacağız ve Allah ve Resulünün (s.a.v.) düşmanlarına karşı gücünüz nispetinde desteğinizi isteyeceğiz. Yolda kalan Müslümanları bir gece Ehl-i Kitâb'ın bize helal olan yiyeceğinden orfe göre yedirerek misafir edeceksiniz. Bir Müslüman yolunu kaybedip yanınızda kalırsa, bir engel olmadığı takdirde onu en yakın Müslüman topluluğa ulaştıracaksınız. Şayet tövbe eder ve namaz kılarsanız dinde kardeşlerimiz olursunuz, böyle yapmazsanız cizye verirsiniz. Eğer Müslümanlar meşguliyetleri (imkânsızlıkları) nedeniyle sizinle ilgilenemez ve düşmanlarınız size galebe çalarsa bundan dolayı sorumlu olmayacaklar ve bu durum ahdinizi bozmayı gerektirmez. Lehinize ve aleyhinize olan hükümler bunlardır. Allah ve melekleri şahittir. Şahit olarak Allah yeter”.¹⁴

¹² Gümüş, *İslam-Gürcü İlişkileri*, 52.

¹³ Güzel, “Habib. b. Mesleme”, 212.

¹⁴ Gümüş, *İslam-Gürcü İlişkileri*, 74-75.

Fetihten sonra Abdurrahman b. Cez es-Sülemi İslamı tebliğ için Tiflis'e gönderilmiştir. Onun tebliğleri sayesinde halk İslamı benimsemeye başlamış ve nihayetinde birçok kişi Müslüman olmuştur. Ayrıca güvenliği sağlamak için bir garnizon kurulmuş ve Müslüman topluluklar Tiflis'e yerleşmeye başlamışlardır.¹⁵ Bu bölgede başlayan İslamlaşma, zamanla Kafkasya'nın Dağıstan ve Çeçenistan gibi diğer bölgelerine de yayılmıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde Tiflis Ermeniye'ye bağlı valiler tarafından yönetilmiştir.¹⁶

Emevilerin yönetimi devralması ile Tiflis'te valiler tarafından yönetilme anlayışı devam etmiştir. Bu dönemde Kafkasya bölgesinde Hazarlar üzerine akınlar düzenlenmiş, Müslümanlar ile Hazarlar arasında çetin mücadeleler yaşanmıştır. Mervan b. Muhammed'in valilik görevine getirilmesi ile Hazarlara karşı başarı sağlanmış, Hazar Hakanı barış istemek zorunda kalmıştır. Bu akınlar neticesinde Müslümanlar çok sayıda esir ve ganimet elde etmişler ve Hazarlar arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Gürcüler, Mervan b. Muhammed'in Hazarlara karşı saldırı hazırlığı yaparken (737) Gürcü isyanını da bastırdığını ve onları itaat altına aldığını naklederler.¹⁷

Gürcüler, Arapların başarı elde etmelerini ve kendilerinin Allah tarafından cezalandırılmalarını şu sözlerle naklederler: "Arapların kuvveti yükseldi ve onlar sık yaptıkları seferlerle bütün memleketi tahrip ettiler. Sonra da Gürcistan'da mtavarların sayısı çoğaldığından her tarafta iç harpler ve anlaşmazlıklardan başka bir şey görülüyordu. Vahtang'ın oğulları içinden kral unvanına layık birisi çıksaydı, Araplar onu ortadan kaldıracaklardı, çünkü Hacer oğulları Tiflis'i zaptetmiş ve kendi inleri yapmış oldukları bu şehirden memleketi haraç denilen vergiye tabi etmişlerdi. Nihayet, günahlarımızın çokluğundan dolayı, Allah, onların son derece kuvvetlenmesine müsaade etti."¹⁸

Abbasi Devleti'nin kurulma aşamasındaki karışıklıktan faydalanan Hazarlar, 758 ve 764 yıllarında Gürcistan'a iki saldırı gerçekleştirmiş ve Tiflis'i ele geçirmişlerdir. Hazar hâkimiyeti bir yıl kadar sürmüş sonrasında Hazarlar geri

¹⁵ Gümüş, *İslam-Gürcü İlişkileri*, 64.

¹⁶ Abdulhalik Bakır - Feridun Şenol, "Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 24.

¹⁷ Mehmet Çog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, 2 (2007), 155.

¹⁸ Bakır - Şenol, "Ortaçağ Gürcistanının Meşhur Şehri: Tiflis", 26.

çekilmiş ve Tiflis tekrar Müslüman hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁹ Abbasilerin ilk dönemlerinde Tiflis'te bir İslam emirliği kurulmuştur. Gittikçe güçlenip bağımsızlık mücadelesine girişen emirlik, Boga el-Kebir tarafından ortadan kaldırılmıştır (852). Boga el-Kebir, Kartli'de yönetime Gürcü Prens Bagrat'ı getirmiştir.²⁰ Bu tarihten sonra Tiflis'in çevresi üzerindeki otoritesi zayıflamış, bölgedeki diğer Gürcü prensleri güçlenmeye başlamışlardır.²¹ Tiflis'i 889-1068 yılları arasında Sacoğulları ve Caferoğulları yönetmişlerdir.²²

XI. yüzyılda Selçukluların bölgeye gelmesi ile Arap hâkimiyeti yerini Selçuklu hâkimiyetine bırakmıştır. Tuğrul Bey döneminde Azerbeycan alınıp Gürcistan'ın fethi için zemin oluşturulmuştur. Tuğrul Bey'in hayatını kaybetmesinin ardından tahta oturan Alp Arslan, amcasının bölgedeki fetihlerini sürdürmüştür. 1064 yılında başkent Rey'den yola çıkan Sultan Alp Arslan, Aras Nehri'ni geçtikten sonra Tiflis ile Çoruh arasındaki bölgeyi ele geçirmiş ve surlarıyla meşhur olan Bagrat Hanedanı'nın eski başkenti Ani'yi fethetmiştir. Bundan dört yıl kadar sonra Sultan Alp Arslan, Gürcistan üzerine ikinci kez bir sefer daha düzenlemiş, Sultanın karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Gürcü Kralı IV. Bagrat kaçmak zorunda kalmıştır. Şiddetli kış nedeni ile kış mevsimini Kars'ta geçiren Alp Arslan, daha sonra Gürcülerin tekrar zapt ettikleri Tiflis'i ele geçirmiştir.²³ Bu tarihten bir müddet sonra Kral IV. David, Kıpçakların desteğini alarak kurduğu bir ordu ile 1122'de Tiflis'i zabtedip büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Buna mukabil 1163 tarihinde Müslüman devletlerden oluşan birleşik ordu, Gürcüleri yenilgiye uğratıp Tiflis'i ve Gürcistan'ın büyük bölümünü David'ten geri almışlardır.²⁴

Tiflis, Selçuklulardan sonra kısa bir dönem Harezmsahlara hakimiyetinde kalmış, sonrasında Altınordu ve İlhanlılar tarafından yönetilmiştir. 1386'da Tiflis'i kuşatan Timur, esir aldığı Kral V. Bagrat'ı İslama davet etmiş Timur'dan etkilenen Kral, Müslüman olmuştur. Kral'ın Müslümanlığı seçmesi üzerine birçok kişi

¹⁹ Gümüş, *İslam-Gürcü İlişkileri*, 130-133.

²⁰ Aydın, "Tiflis", 41/150.

²¹ Gümüş, *İslam-Gürcü İlişkileri*, 163-169.

²² Bakır - Şenol, "Ortaçağ Gürcistanının Meşhur Şehri: Tiflis", 30-33.

²³ Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (2016): 76.

²⁴ Bakır - Şenol, "Ortaçağ Gürcistanının Meşhur Şehri: Tiflis", 35-50.

Müslüman olmuştur.²⁵ Kısa dönemler Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri tarafından yönetilen Tiflis, 1578 yılında Osmanlı'ya tabi olmuş bir müddet Osmanlı tarafından yönetildikten sonra İran'ın yönetimine girmiştir. 1723-1735 döneminde Tiflis yeniden Osmanlı hükümrancılığını kabul etmiş ve onun idaresiyle yönetilmiştir. Bunun dışında Tiflis, 1801'deki Rus işgaline kadar İran Devleti tarafından yönetilmiş olup çalışmayı kapsayan tarihler arasında (1878-1915) Rusya'nın idaresi altına girmiştir.

Tiflis'i ziyaret eden Evliya Çelebi, Gürcüleri nesli temiz bir kavim olarak nitelendirmekte, Tiflis'in İskender Zülkarneyn'in hazinedarı tarafından inşa ettirildiğini belirtmektedir. Kür nehrinin kenarında yalçın kaya üzerinde birbirine karşı iki kale içinde kurulan şehir, ona göre tam bir İslam şehridir. Kalenin içinde altı yüz kadar evin ve han sarayının bulunduğunu, ayrıca cami, han, hamam ve küçük bir de çarşısının olduğunu ifade etmektedir. Tiflis'te pek çok âlimin bulunduğu bahsedilen Evliya Çelebi, halkın çoğunun Osmanlı zamanından beri Sünni olup, Hanefi ve Şafii mezhebinde olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Tiflis'te İmam Hüsam Efendi, Ferhat Paşa Kethüdası Rıdvan Ağa ve Cem Ali Efendi gibi din büyüklerine ait ziyaretgahlar olduğunu da kaydetmektedir.²⁶

Peygamberin vefatının akabinde İslam ile tanışan Tiflis'te pek çok âlim yetişmiştir. Sahabeden Kays b. Sa'd b. Ubade el-Ensari el-Hazreci, fetihten sonra Tiflis'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. İslamı öğretmek için gelen Abdurrahman b. Cez es-Sülemi de Tabi'in büyüklerinden biridir. Hadis, fıkıh, tasavvuf, soy bilimi, tıp, astronomi gibi alanlarda âlimler yetiştiren Tiflis, özellikle hadis ilmi ile ön plana çıkmaktadır. Ebu Bekir et-Tiflisi, Ebu Abdullah et-Tiflisi, Ebu Sa'd el-Beyyâ' et-Tiflisi, İsa Rakkî et-Tiflisi; Tiflisli âlimlerden bazılarıdır.²⁷

E. John Larson isimli misyoner 1912 yılında yayımladığı bir makalede şöyle demiştir. "Tiflis, 300 bini aşan nüfusuyla başkenttir ve sokaklarında altmış kadar dil konuşulur. Zira burası Kafkasya'nın bir minyatürüdür ve dünyanın çok önemli ve stratejik bir kavşağında yer alır."²⁸

²⁵ Bakır - Şenol, "Ortaçağ Gürcistanının Meşhur Şehri: Tiflis", 51-64.

²⁶ Mümin Çevik, Haz., *Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatnâme*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat), 1-2/624-628.

²⁷ Ali İpek, "İlk Dönem İslami İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017), 73-93.

²⁸ E. John Larson, "Bir İslam Merkezi Olarak Tiflis", çev. Nebi Gümüş, *İSTEM* 2 (2003), 205-206.

Uzun yıllar İslam hâkimiyetinde kalan şehirde camii, medrese gibi pek çok mabet ve İslam eseri yapılmıştır. XIX. yy.'da Ruslar'ın hâkimiyeti ile komünist rejim taraftarlarınca camiler ve diğer İslam eserleri ya yıkılmış veya tiyatro, müze, okul gibi başka amaçlar için kullanılmışlardır.²⁹ Günümüzde Tiflis'te sadece bir tane camii bulunmaktadır.

Osmanlı Gürcü İlişkileri ve Osmanlı İdaresinde Tiflis

Osmanlı'nın Gürcistan ile ilk teması, Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul (1453) ve Trabzon'un (1461) fethinden sonra XV. yy.'da başlamıştır. İstanbul'un fethi ile ekonomik açıdan gerilemeye başlayan Gürcistan, yine bu fetih ile Haçlıların doğudaki üssü (kalesi) olma özelliğini yitirmiştir. Bizans tarihçisi Dukas'a göre; Sultan Mehmet, fetihten sonra Edirne'ye itaat için gelen Hristiyan idarecilerinden her yıl haraç ve hediyelerle İstanbul'a gelmelerini ve kendisine itaatlerini arz etmelerini istemiştir. Bu heyetin içinde Trabzon ve Karadeniz'in diğer idareci ve kralları da bulunmaktadır. Bu fetih ile Ortodoksluğun merkezi olan İstanbul, Müslümanların eline geçmiş ve yine Ortodoksluğun simgelerinden olan en büyük kilise (Ayasofya) camiye çevrilmiştir. Bu Hristiyan dünyası için çok önemli bir hadisedir, etkileri de ister istemez büyük olmuştur. Fetihden sonra korkuya kapılan Hristiyan dünyası Osmanlı'ya karşı ittifak kararı almış, bu ittifakın içinde Gürcü Kralı Giorgi de yer almıştır.³⁰ İttifakı Papa V. Nicolaus kurmuş ancak bir sonuç alamamıştır. Çünkü Osmanlılar ile Gürcüler arasında kayıtlara geçen herhangi bir çarpışma olmamıştır.³¹

İstanbul'un fethinden sonra 1454 yılında Karadeniz'deki Ceneviz kolonilerinin tamamı Kırım Hanlığının yardımı ile haraca bağlanmıştır.³² Gürcü kaynaklarına göre 1455 yılında Sohum'u alan Osmanlı donanması orada idari teşkilat kurmayıp haraç şartı ile yönetimi eski beylere bırakmıştır.³³

1456 yılından itibaren Osmanlı'ya haraç ödemeye başlayan Trabzon Rum İmparatorluğu, bir yandan da Haçlı ittifaklarına katılarak Osmanlı aleyhinde

²⁹ Nebi Gümüş, *Gürcistan'da Müslümanlar ve Sorunları* (Rize: STS, 2012), 89-92.

³⁰ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 38-39, 43.

³¹ Tural Gasumovi, *Osmanlı Devleti'nin Tiflis Şehbenderliği (İlk Dönem)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 3.

³² Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 40.

³³ Davut Dursun - Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996), 14/314.

çalışmıştır. Bunun üzerine 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet, Trabzon’u kuşatmış ve neticede Trabzon Rum İmparatorluğu’nu tarih sahnesinden silmiştir.³⁴ 1459 yılında Amasra’yı, 1461 yılında Sinop ve Trabzon’u ülkesine katan Sultan Mehmet, Anadolu’nun Karadeniz kıyısının tamamına hâkim olmuştur.³⁵ Trabzon’un fethinden sonra Gürcistan’ın, Hristiyan Avrupa ile ekonomik, kültürel ve dini işbirliği kesilmiştir.³⁶ Bu fethin devamında Çoruh Nehri boyunca tüm bölgeleri alan Osmanlı, Gürcistan sınırına ulaşmıştır. Trabzon’un fethinden sonra Abhazya, Semegrelo (Samegrelo-Zemo Svaneti) ve Guria’nın Osmanlı Devleti’ne olan bağılılıkları artmış ve pekişmiştir.³⁷

Abhazya: Gürcistan’ın kuzeybatısında bulunan bu bölge günümüzde Gürcistan’dan bağımsız özerk bir cumhuriyettir. 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Abhazya Cumhuriyeti’ni Dünya’da sadece Rusya, Nikaragua, Venezuela, Nauru ve Vanuatu devletleri tanımıştır.³⁸ Merkezi Sohum (Sohumi) olan bölgede Müslüman ve Hristiyanlar yaşamaktadır.³⁹

Semegrelo: Karadeniz kıyısında, Abhazya ile Guria arasında kalan, merkezi Zugdidi şehri olan bölgedir. Poti de bu bölgenin önemli şehirlerindendir.

Guria: Karadeniz kıyısında, Acara Özerk Cumhuriyeti ile Semegrelo arasında kalan merkezi Ozurgeti olan bölgedir.

1475 yılında Gedikli Ahmet Paşa tarafından Kefe fethedilmiş, ardından Kırım sahillerinde Cenevizlilere ait tüm kaleler zabtedilmiştir. Fatih’in Gürcistan seferi (1479) ile Batum, Maçahel ve Lazistan fethedilmiş, artık Osmanlı ile Gürcistan sınır komşusu olmuşlardır.⁴⁰

Osmanlı İdaresinde Tiflis

Moğol istilas ve Timur’un seferleriyle zayıflayan Gürcistan, XIII. yüzyıl

³⁴ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 44.

³⁵ Halil İncılık, “Mehmet II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003), 28/403.

³⁶ Hikmet Celal Akyüz, *Türkiye-Gürcistan İlişkileri Ve Abhazya* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 12.

³⁷ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 45.

³⁸ Akyüz, *Türkiye-Gürcistan İlişkileri*, 31.

³⁹ Dursun - Karamanlı, “Gürcistan”, 14/311.

⁴⁰ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 45.

sonlarına doğru bölünmüş ve bu bölünmeden dört devlet ortaya çıkmıştır.⁴¹ Tiflis, bu dört devletten biri olan Kartli Krallığı'nın başkentidir.⁴²

Kartli Krallığı - İberya (Kartil Krallığı): Krallığın merkezi bir ticaret ve kültür şehri olan Tiflis'tir. Kartli 1500'lü yılların başlarında Safevilere tabi olmuştur. 1513-1518 yıllarında Kaheti Krallığı ile birleşen Kartli, bu yıllar arasında Kaheti'yi de yönetmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'nde Safeviler ile müttefik olan Kartli Krallığı, bu savaştan sonra İran'a vergi vermeyi kesmiş fakat İran'ın saldırıları sonucunda tekrar barış yapmak zorunda kalmıştır. Kaheti, Çaldıran Seferi ile Kartli'den ayrılmış bağımsızlığı ilan etmiştir. Yavuz'un ölümünden sonra Şah İsmail, Kartli'yi almak için saldırmış ve kiliseleri tahrip ederek ağır hasar vermiştir. Bu saldırıdan sonra Kartli, İran'a tabi olmuştur.⁴³ Şah, Tiflis'i imar edip bir de cami yaptırmıştır.⁴⁴

1534 yılında tahta çıkan Kral Luarsab, bağımsızlık için mücadele ettiği o dönemlerde İran'ın Kartli'ye dört sefer düzenlediği belirtilmektedir. 1536 yıllarında Tiflis'e saldıran Şah, iki yıl boyunca onu elinde tutmayı başarmıştır. Osmanlı-Avusturya Seferini fırsat olarak değerlendiren Şah Tahmasb, Gürcistan seferine çıkıp 1541 yılında Tiflis'i ele geçirmiştir. Kale komutanı ve ahaliden bazıları bu seferden sonra İslamiyeti kabul etmişlerdir.⁴⁵

⁴¹ **İmereti Krallığı (Açıkbaş, Başaçık, Başaçuk):** Merkezi Kutais şehridir. Samegrelo ve Guria beylikleri bu devlete bağlıdır. Bu bölgeye yapılan ilk sefer Yavuz Sultan Selim'in şehzade iken Kutais'e yaptığı seferdir. Şehzade Selim, bu seferde şehri alamamış fakat pek çok ganimetle dönmüştür. 1500'lü yıllardan sonra bu bölge Safeviler ile Osmanlılar arasında mücadelelere sahne olmuş, Amasya Antlaşması ile Osmanlı'ya bağlanmıştır. Krallık, 1810 yılında Rus işgaline kadar Osmanlı'ya bağlılığını devam ettirmiştir.

Samshe Atabeyliği (Gürcistan, Vilayeti Gürcistan): Coğrafi ve stratejik konumundan dolayı Gürcistan'ın en önemli bölgesi sayılmaktadır. İran ve Osmanlı devletlerine sınırı olduğu için yıllarca bu iki devlet arasında mücadele sebebi olmuştur. Merkezi Ahıska'dır. Ardanuç ve Altunkale kasabaları da zaman zaman merkez olarak kullanılmışlardır. 1578 yılında Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştur. 21 Mart 1590 yılında İran ile yapılan İstanbul Antlaşması (Ferhad Paşa Musalahası) ile Gürcistan'ın tamamı Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Gürcistan, 1829 senesinde yapılan Edirne Antlaşması'yla Ruslara bırakılmıştır.

Kaheti Krallığı (Gürcistan, Levend Ülkesi): Gürcistan'ın en doğusunda yer alan ülkenin merkezi Zagem şehridir. 1578 yılında Osmanlı'ya tabi olduğu belirtilmektedir. Zaman zaman bağımsızlık için uğraşsa da tamamen Osmanlı hâkimiyetinden çıkmamıştır. Gümüş, *Osmanlı- Gürcistan İlişkileri* 49-295.

⁴² Sadık Müfit Bilge, "Gürcüler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2016), Ek-1/490.

⁴³ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 200-204.

⁴⁴ Aydın, "Tiflis", 41/151.

⁴⁵ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 205-206.

Kartli, Amasya Antlaşması ile İran'a bırakılmış fakat Kral Luarsab antlaşmayı tanımayıp pek çok yeri İran'dan geri almıştır. Karşı atak olarak harekete geçen Şah, başta Kralın annesi ve hanedan üyeleri olmak üzere pek çok esirle ülkesine dönmüştür. 1558'de Tiflis'i geri almak isteyen Kral Luarsab, bu savaş esnasında hayatını kaybetmiştir.⁴⁶

Kral Luarsab'tan sonra tahta cesareti ile bilinen oğlu Deli Simon çıkmıştır. Aynı anda kardeşi Davit (Davut)⁴⁷, İran Şahı tarafından kral ilan edilmiş Tiflis'te tahta geçirilmiştir. Bağımsızlık için kardeşi ile mücadele eden Simon, 1569 yılında esir alınmış ve İran'da Alamut kalesine hapsedilmiştir. Böylece ülkede çift yönetim devri kapanmış Kartli tahtı Davut Han'a kalmıştır.⁴⁸

Tiflis'in Fethi (24 Ağustos 1578)

XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti Safevilere karşı kazandığı Çıldır Savaşı'nın ardından Gürcistan'a karşı atağa geçmiştir. Lala Mustafa Paşa önce Tiflis'i sonra da Dağıstan ve Şirvan'ı feth etmek istiyordu.⁴⁹ Bu sebeple 1578 yılında Davut Han'a bir mektup yazarak kendisini Osmanlı'ya tabi olmaya davet etmiş, tabi olmadığı takdirde ailesiyle beraber esir alınacağını bildirmiştir. Davut Han mektuba cevap vermeyince Lala Mustafa Paşa Tiflis'e doğru sefere çıkmıştır. İmereti Kralı, Tiflis'in oğluna verilmesi şartıyla Osmanlı'ya yardım edeceğini bildirmiştir. Diğer tarafta ise Lala Mustafa Paşa, Kaheti Kralı'na sefer için Osmanlı'ya yardım ettiği ve Müslüman olduğu takdirde Tiflis'in kendisine verileceğini vadetmiştir. Davut Han halka dağlara çıkmalarını söyleyip kendisi de kaçıp İran'a sığındığı için Lala Mustafa Paşa, herhangi bir zorlukla karşılaşmadan kolayca Tiflis'i fethetmiştir. Fetihden sonra en büyük kilise camiye çevrilerek cuma namazı kılınmış, Sultan III. Murat adına hutbe okunmuş ayrıca halka amanname verilip evlerine dönmeleri sağlanmıştır. Tiflis, beylerbeyi yapıp, fetih için herhangi bir çaba harcamadıklarından dolayı Gürcü krallara değil, Ferhat Paşa'nın oğlu Mehmet Bey'in yönetimine bırakılmıştır.⁵⁰

⁴⁶ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 206-207.

⁴⁷ Müslüman olduktan sonra Davut ismini almıştır.

⁴⁸ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 209-211.

⁴⁹ Gasumovi, *Tiflis Şehbenderliği (İlk Dönem)*, 4-5.

⁵⁰ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 212-216.

Tiflis alındıktan sonra idari taksimat ile dört sancağa ayrılmıştır (1588). Bunlar; Gori Kalesi: 36 köy, Tiflis Kalesi: 16 köy, Tumanis Kalesi: 34 köy, Lori Kalesi: 20 köy.⁵¹

Fetih Sonrası Tiflis

Lala Mustafa Paşa, Tiflis'ten sonra Gori'yi de fethetmiş böylece Kartli'de tamamen Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.⁵²

Osmanlı Devleti'ni durduramayacağını anlayan İran Şahı II.İsmail, yıllardır tutsak olan Deli lakaplı Simon'u serbest bırakıp⁵³ Kartli'ye göndermiştir. Simon, etrafında toplanan Gürcülerle Osmanlı birliklerine saldırıp Tiflis dışındaki Lori, Gori ve diğer tüm kaleleri geri almıştır. Simon ne yaptıysa Osmanlı'nın gücünü kıramamış, bölgeden çekilmesini sağlayamamıştır. Sonraki yıllarda da Simon, İran'ın desteği ile Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzunu sağlamlaştırmasına karşı durmuş, devamlı bir şekilde engel olmaya çalışmıştır. Nihayet Simon, 1600 veya 1601 yıllarında bir çatışmada esir alınıp İstanbul'a getirilmiş ve Yedikule zindanlarına hapsedilmiştir. Simon'un on yıl kadar zindanda kaldıktan sonra İstanbul'da öldüğü, naaşının Gürcistan'a götürülüp orada gömüldüğü bildirilmektedir.⁵⁴

XVI. Yüzyıl Sonrası Tiflis

1600'lü yıllardan sonra Tiflis ve çevresinde Osmanlı nüfuzu zayıflamış Safevi nüfuzu artmaya başlamıştır. Tiflis, 1603 yılında Şah Abbas tarafından ele geçirilmiştir. 1643 yılında Kartli'nin idaresinden sorumlu Rüstem Keyhüsrev, Tiflis'i güçlendirip imar etmiştir.

1723 yılı Haziran ayında İran-Afgan Savaşı'ndan yararlanan Osmanlı birlikleri Tiflis'i tekrar ele geçirip, beylerbeyi olarak bölgeyi yeniden yapılandırıp tahrir ettirmişler ve yönetimini İbrahim Bey'e (Navaz) vermişlerdir. Bu Osmanlı'nın Tiflis'teki son yönetimi olmuştur. 1735 yılında güçlenen Nadir Şah, Tiflis'i tekrar ele geçirmiş ve Osmanlı'nın idari sistemini değiştirmiştir. Bu dönemde sonra Rusya

⁵¹ Aydın, "Tiflis", 41/151.

⁵² Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 217.

⁵³ Alamut Kalesi'nde beraber kaldıkları için Simon ile Şah İsmail arasında dostane ilişkiler kurulmuştur. Tahta çıkan şah, dostluk göstergesi olarak Simon'u serbest bırakmıştır. bk. Gümüş, *Osmanlı- Gürcistan İlişkileri*, 219.

⁵⁴ Gümüş, *Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, 221-222, 258-260.

sahneye çıkıp Osmanlı-Rus savaşı (1768-1774) esnasında Gürcistan'ı işgal etmiş, bundan on yıl kadar sonra da Gürcistan'ı matbu' olarak tanımıştır.⁵⁵

Gürcü Kral II. Erekle, Osmanlı ve İran saldırılarına karşı ülkesini korumak adına Rusya ile 1783 yılında Georgiyevsk dostluk antlaşması imzalamıştır. Antlaşma uzun yıllar için planlanmış olmasına karşın ⁵⁶ bir kaç yıl sonra Rusya, (1787-1792) Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarında Gürcistan'daki birliklerini geri çekmek zorunda kalmıştır.

1795 yılında İran Şahı Ağa Muhammed, Gürcistan'ın kendisine tabi olmaması sebebiyle Tiflis'e girip şehri yakıp yıkmıştır. 1801 senesinde Kaçarların baskısından dolayı XII. Georg, kendi isteği ile Rus himayesine girmiş ve bu himaye Rus ihtilaline kadar devam etmiştir.⁵⁷ Gürcistan'ın Rus himayesine girmesi ile Gürcü idarî sistemi ve eğitim sistemi değiştirilmiş Rus sistemi getirilmiştir. 1800'lü yılların başlarında Gürcü Ortodoks kilisesi etkinliğini tamamen kaybetmiş, Gürcü halkı Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. Baskılar neticesinde çıkan isyanlar ise kanlı bir şekilde bastırılmıştır. 1864 yılına gelindiğinde Rusya Gürcistan'ın tamamına hâkim olmuştur.⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın yenilmesi ile Tiflis, 1917 Rus İhtilalinden sonra bağımsızlığını ilan eden ve aralarında Ermenistan ve Azerbaycan'ın da olduğu Kafkas Federal Devleti'nin merkezi olmuştur.⁵⁹ Etnik ve tarihsel uyumsuzluk sebebi ile üç ay sonra⁶⁰ 1918 yılında Kafkas Federal Devleti'nden ayrılan Gürcistan, Almanya'nın desteği ile bağımsızlığını ilan etmiş, Tiflis şehri yine başkent olmuştur.⁶¹

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler tarafından işgal edilen Gürcistan, 1919'da imzalanan Paris Barış Konferansına katılan yirmi iki ülkenin onayıyla bağımsızlığını kazanmıştır. Ardından 25 Şubat 1921'de Rusya tarafından işgal edilen ülke,⁶² Transkafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin bağımsız bir üyesi

⁵⁵ Aydın, "Tiflis", 41/151.

⁵⁶ Akyüz, *Türkiye-Gürcistan İlişkileri*, 14.

⁵⁷ Aydın, "Tiflis", 41/152.

⁵⁸ Akyüz, *Türkiye-Gürcistan İlişkileri*, 16.

⁵⁹ Aydın, "Tiflis", 41/152.

⁶⁰ Akyüz, *Türkiye-Gürcistan İlişkileri*, 17.

⁶¹ Aydın, "Tiflis", 41/152.

⁶² Akyüz, *Türkiye- Gürcistan İlişkileri*, 19-20.

olarak varlığını sürdürmüştür.⁶³ 15 Aralık 1922 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan, Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti (TSSFC) adı altında birleştirilmiştir.⁶⁴ Tiflis bu cumhuriyetin başkentidir. 1936 yılında cumhuriyetin dağılması ile Tiflis, bağımsız üyeliğine devam etmiştir. 1991 yılında yapılan referandum neticesinde Gürcistan, Rusya'dan bağımsızlığını kazanmıştır. Başkenti tarihi Tiflis şehridir.⁶⁵

⁶³ Aydın, “Tiflis”, 41/152.

⁶⁴ Akyüz, *Türkiye- Gürcistan İlişkileri*, 20.

⁶⁵ Aydın, “Tiflis”, 41/152.

1. ŞEHBENDERLİK MÜESSESESİ VE TİFLİS ŞEHBENDERLERİ

Osmanlı İmparatorluğunun, XIII. yy.'da Venedik'e Kapitülasyon vermesinin ardından ticareti geliştirmek ve kendi ülkesinin menfaatlerini korumak için Venedikli bir memur Osmanlıda görev yapmaya başlamıştır (1454). Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ile ticaret yapan yabancı devletler, Osmanlı'da temsilci bulundurmaya başlamışlardır. Ülkesine başka bir devletin temsilci atamasını kabul eden Osmanlı, kendisi şehbender görevlendirmesini üç yüz sene kadar sonra yapmıştır. Bunun için tarihçiler tarafından iki sebep öne sürülmüştür. Birincisi Osmanlı Devleti'nin ihracatının az olup daha çok ithalat yapması, diğeri de Osmanlı Devleti'nin güçlü olması sebebiyle tek taraflı diplomasi uygulaması yani gerektiği zaman yabancı ülkelere elçi göndererek işini yürütmesidir. Ne zamanki Osmanlı Devleti iyice zayıflamış, Avrupa devletlerinin üstünlüğünü kabul etmiş o zaman şehbender atamaya, yabancı devletlerde temsilcilik açmaya karar vermiştir.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nde şehbender, önceleri ticari işlere bakmak ve yabancı ülkelerde Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak için tayin edilen memur anlamında kullanılmakta iken sonraları yani Ticaret Nezareti'nin kurulması ile görev tanımı değişerek konsolos anlamında kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁷ Osmanlı'nın ilk şehbender ataması XVI. yüzyılın başlarında Viyana'ya yapılmıştır. İlk şehbenderin göreve başlamasından yaklaşık yüz yirmi beş sene sonra Tiflis'e şehbender tayin edilmiştir. O tarihten Birinci Dünya Savaşına kadar Tiflis'te yirmi dört şehbender görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Osmanlı Devleti ile Rusya savaşa dahil olunca Rusya, şehbenderhâne memurlarının direk Osmanlıya geçişine izin vermemiş, sadece Avrupa yolu ile ülkeyi terk etmelerine müsaade etmiştir. Bu şekilde Rusya'yı terk eden Osmanlı memurlarının tamamı sınırı geçtikten sonra Osmanlı Devleti de Rus memurların ülkelerine dönmelerine izin vermiştir.

⁶⁶ Zübeyir Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7-11.

⁶⁷ Yasemin Zahide Erol, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris - Londra Örnekleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 22-23.

1.1. Şehbenderlik Müessesesi

Kökeni Farsça olan şehbender kelimesini Şemsettin Sami, Kamus-i Türkî’de şu şekilde açıklamıştır.

Bir devlet tarafından diğer bir devletin ticaretgâh bir şehir veya iskelesinde tebeasının hukûkunu müdâfaa ve umûr ve münâsebat-ı ticâriyyelerine nezaret etmek üzere tayin ve ikâme ettirdiği memur, konsolos; **baş-şehbender** = şehbenderin büyüğü, ceneral konsolos; **şehbender vekili** = şehbenderin küçüğü, viskonsolos.⁶⁸

Ferit Devellioğlu, *şehbender* kelimesini birinci anlam olarak “konsolos”, ikinci anlam olarak “Mahmut II. zamânında, Osmanlı İmparatorluğu içinde yerli Müslüman tüccarların korunması bakımından aralarında çıkabilecek herhangi bir anlaşmazlığı gidermekle görevli bulunan kimse” şeklinde açıklamış olup bu manadaki şehbenderin II. Meşrutiyet ile sona erdiğini beyan etmiştir.⁶⁹ Bu tezde ele alınan belgelere ve arşivdeki diğer belgelere bakıldığında bu fikir pek isabetli değildir. II. Meşrutiyet’in ilanından yani 1908 yılından 1914 yılına kadar olan belgelerin genelinde şehbender kelimesi geçmektedir.

Şehbenderhâne, şehbender ve yanındaki memurların ikamet ettiği yer demektir. Bünyesinde devlet sancağını bulundurur. *Şehbenderlik*, “bir devletin bir şehir veya iskelesinde diğer bir devletin tebaası hukûkunu müdâfaaya memur olan şehbenderin vazifesi ve sıfat ve memuriyeti (...) **baş-şehbenderlik**=başşehbender vazife ve sıfat ve memuriyeti” demektir.⁷⁰

Türk Hukuk Lûgat’ının “Ticaret ve Ziraat Nezareti” maddesinde bu nezaretin geçirdiği değişimler ile ilgili açıklama yapılırken şehbender mesleğinin tarihi de anlatılmıştır. Sultan II. Mahmut zamanında mahalli ticaretin ecnebilerin elinde olduğu görülmüş ve ticaret iki kısma ayrılarak Müslümanlara “Hayriye tüccarı” gayrimüslimlere “Avrupa tüccarı” denilerek, hayriye tüccarlarına bazı imtiyazlar verilmiştir. Hayriye tüccarının ileri gelenleri arasından bir memur seçilerek buna “şehbender” ünvanı verilmiştir. Bu zat tacirlere eşlik etmek ve bunlar arasındaki ticari ihtilafları halletmekle mükellef tutulmuştur. 1254’te *Meclis-i Ziraat ve Sanayi* kurulmuş bundan birkaç gün sonra değişerek *Meclis-i Umur-ı Nafia* adı verilmiş ve

⁶⁸ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî (Latin Harfleriyle)* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012), “şehbender”, 618.

⁶⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2017), “şehbender”, 1148.

⁷⁰ Şemseddin Sami, “şehbender”, 618.

nihayet 1255 tarihinde *Ticaret Vezareti* kurularak bu meclis de oraya ilhak olunmuştur. Şehbenderler hayriye tüccarının yeniden seçilmesinde ve bunlarla birlikte diğer tüccarların ticarete ait işlerinin görülmesinde salahiyet sahibi kişilerdir. Şehbender tabiri sonraları konsolos karşılığı olarak yabancı memleketlerde, o devletle Osmanlı teba'asının ticari menfaatlerini korumakla görevli memurlara ünvan olarak verilmiştir. Şehbenderler; başşehbender, şehbender, şehbender vekili ve şehbender memuru olmak üzere dört sınıftır.⁷¹

Saltanat-ı Seniyye şehbenderlerine dair nizamnamede şehbenderlerin görev tanımları şu şekilde geçmektedir. Şehbenderlerin, bulunduğu ülkelerde öncelikli temel görevleri; Osmanlı teba'asının doğum, ölüm, evlenme gibi işlerini yürütmek ve onlar üzerinde yönetim yetkisini kullanmaktır. Ancak bu teknik görevlerin dışında devletlerarası anlaşmaların uygulanmasını sağlamak, Osmanlı sancağına sahip çıkmak ve saygı gösterilmesini sağlamak, ticaret ve sanayi işlerini takip etmek ve gerekli temasları kurmaktan çekinmemek, Osmanlı Devleti ve hükümeti lehine ve aleyhine yapılan her türlü girişimi takip etmek ve incelemek, yerel basında padişaha veya onun hükümetine zararlı yayınlarda bulunanları takip etmek ve bunların cezalandırılması için yerel makamlara uygun bir dille başvurmak gibi siyasi ve ticari birçok vazifeleri de bulunmaktadır.⁷²

Şehbenderler günümüzdeki elçiler gibi tayin edildikleri yere ulaştıkları zaman eski şehbender veya şehbender vekili tarafından törenle karşılanmaktadır. İlk iş olarak çalışacağı daireyi tanıyan şehbenderler, tayin edildikleri şehirde herhangi bir karışıklık varsa önce o karışıklığı gidermeye, işleri yoluna koymaya çalışırlardı. Vazifeye başladıktan bir kaç gün sonra o bölgede görev yapan diğer devlet konsolosluklarına resmi ziyaretlerde bulunurlardı.⁷³

1.1.1. Şehbenderliğin Kısa Tarihi

Osmanlı Devleti'nde Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in⁷⁴ tavsiyesiyle ilk olarak 1725 yılında Viyana'ya şehbender gönderilmiştir.

⁷¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2.Basım, 1971), 3/371.

⁷² Tetik, *Batavya Başşehbenderleri*, 30.

⁷³ İbrahim Tali, *Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü*, haz. Erdal Aydoğan - Şaban Ortak, (İstanbul: Arba Yayınları, 2000), 87-88.

⁷⁴ Yeniçeri Ocağı'nın Yirmi Sekizinci ortasına mensup olduğundan bu ismi almıştır.

Şehbender Ömer Ağa, Viyana'daki tüccarların haklarını korumak ve onlara yardımcı olmak için Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından tayin edilmiştir. Yedi sene görev yapan ilk şehbender Ömer Ağa, tam bir elçi gibi davranarak vatandaşların haklarını korumuş, ülkesinin menfaatlerini gözetmiştir. Bu durumdan pek memnun olmayan Avusturya hükümeti Ömer Ağa'yı geri göndermek için elinden geleni yapmış ve nihayet başarılı olmuştur.⁷⁵ Bu tarihten sonra belirli bir düzen olmadan tayin edilen şehbenderler, 1802 yılından sonra alınan kararla düzenli ve sistemli bir şekilde, gittikleri yerde üç yıl görev yapacak şekilde tayin edilmeye başlanmıştır. 1802-1821 yılları arasında on altı şehre şehbender tayin edilmiştir.

Hariciye Nezareti'nin kurulmasından sonra 1840 yılında Mösyö Zehrab, ilk defa "başşehbender" unvanıyla Londra'ya tayin edilmiştir. Doğu tarafında ilk şehbender görevlendirilen şehirler Tebriz ve Kars'tır. 1860 yılından itibaren şehbender sayısında bir hayli artış yaşanmıştır. 1877 yılında İspanya ve İtalya'ya fahri şehbenderler atanmıştır. Bu tarihten sonra şehbenderliklerin sayısı iki yüzü geçmiştir. Artış I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiş olup savaş ile beraber Osmanlı Devleti şehbenderlerini geri çağırmaya başlamıştır.⁷⁶

1.1.2. Şehbenderlik Teşkilatı

Yukarıda belirtildiği üzere önceleri tüccarların haklarını korumak için tayin edilen şehbenderlerin görevleri sonraki yıllarda genişleyip, değişerek elçilik görevine dönüşmüştür. Şehberhanelerde görevli başlıca memurlar şunlardır.

Başşehbender (Başkonsolos): Vilayet veya önemli şehirlere tayin edilen en üst düzey görevlilerdir. Devletten maaş aldığı için ticaret yapması yasaklanmıştır.

Şehbender (Konsolos): Liva olarak adlandırılan ikinci derecedeki şehirlere atanan üst düzey görevlilerdir. Başşehbender olmayan yerlerde devletin en üst düzey görevlisidir.

Şehbender Vekili (Konsolos Vekili): Livalara bağlı şehirlere atanan ikinci düzeydeki görevlilerdir. Şehbender olmayan yerlerde vekâleten görev yaparlar.

⁷⁵ Tetik, *Batavya Başşehbenderleri*, 13.

⁷⁶ Mahmut Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 20-26.

Kançılarya Memurları: Şehbenderhâne yazı işlerinden sorumlu memurlardır. Zaman zaman şehbender vekilliği de yapmışlardır.

Fahri Şehbenderler: Şehbenderliğin kurulduğu şehirde Osmanlı elçisinin onayı ile o şehirde oturan tüccarlardan seçilen yabancı bir görevlidir. Şehbenderden farkı maaş almaması ve ticaret yapmasının yasak olmamasıdır.

Şehbenderlik memurlarının çalıştıkları bürolar, şehbenderhâne olarak isimlendirilmektedir. Bunlar da şehrin önemine göre başşehbenderhâne, şehbenderhâne ve şehbender vekilliği olarak üçe ayrılmaktadır.⁷⁷

1.2. Tiflis Şehbenderleri

Kafkasya Genel Valiliği'nin merkezi konumunda olmasından dolayı Kafkasya'da açılan ilk şehbenderlik Tiflis Şehbenderliğidir.⁷⁸ Osmanlı Devleti, Rusya ile görüşmeleri neticesinde Tiflis'e bir şehbender tayini kararlaştırılmıştır. İlk şehbender ataması 1851 yılında yapılmış olup⁷⁹ göreve başlama zamanı çeşitli sebeplerden dolayı gecikmiştir.⁸⁰ Tiflis'e tayin edilen ilk şehbender Kapucubaşı Emin Bey'dir. Emin Bey, merkeze gönderdiği mektubunda şehbenderhâne için büyük bir tuğra gerektiğini ayrıca Rusça bilen bir kâtip ve tercümana ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.⁸¹ 1851 yılından 1877 yılına kadar Tiflis'te görev yapan şehbenderler ve görev yılları şu şekildedir:

- Müftizade Emin Bey (*Şehbender*): 1851-1853. Kırım Savaşı'nda geri çağırılmıştır.
- Vezirzade Ali Rıza Efendi (*Şehbender*): 1860-1861.
- Zöhrap Efendi (*Başşehbender*): 1861-1862 Beş altı ay kadar görev yapmıştır.
- Pertev Efendi (*Başşehbender*): 1862-1863.
- Artin Efendi (*Başşehbender*): 1864-1866. Şikayet üzerine geri çağırılmıştır
- İsmail Bey (*Başşehbender*): 1866-1869.
- Sadık Efendi (*Başşehbender*): 1869-1870. Altı yedi ay görev yapmıştır.

⁷⁷ Akpınar, *Şehbenderlik Müessesesi*, 28-30 - Tetik, *Batavya Başşehbenderleri*, 28-32.

⁷⁸ Telman Nusretoğlu, "Güney Kafkasya Şehbenderlik Raporlarında Ermeni Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 129/254 (2021): 119.

⁷⁹ Gasumovi, *Tiflis Şehbenderliği (İlk Dönem)*, 10.

⁸⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî [HR.MKT]*, No. 44, Gömlek No. 22.

⁸¹ Gasumovi, *Tiflis Şehbenderliği (İlk Dönem)*, 12-13.

- Vuliç Efendi (*Başşehbender*): 1870-1873.⁸² İstifa etmiştir.⁸³
- Ömer Sabri Bey (*Başşehbender Vekili*): 1873-1873. Vuliç Efendi'nin yerine üç ay kadar görev yapmıştır.
- Behçet Bey (*Başşehbender*): 1874-1877. Bazı incelemelerde Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle geri çağırıldığı belirtilse de⁸⁴ Behçet Bey ve eşi Maria Behçet'in 23 Ekim 1876 tarihinde gece evlerine giren kişiler (Ermeniler) tarafından öldürüldüğü belirtilmektedir.⁸⁵
- Karaca Bey (*Başşehbender*): 1877-1877.⁸⁶ Altı ay kadar görev yapmıştır.⁸⁷

1.2.1. 93 Harbi'nden Sonra Görev Yapan Başşehbenderler

Tiflis'te farklı millet ve dinden insanlar yaşamaktadır. Ayrıca bulunduğu stratejik konumundan dolayı ticaretin kalbi sayılan Tiflis, o bölgeye giden tüccarın uğramadan geçemeyeceği bir yerdir. Böylesine değişken ve canlı olan bu şehre Ermeni isyan ve fesatları da eklenince burada şehbenderlik yapmak önemli ve zor bir görev haline gelmiştir. Tüm bunları dikkate alan Osmanlı Devleti, Tiflis'e gereken önemi vermiş, o bölgeye eğitilmiş, donanımlı ve iyi yetişmiş şehbenderler tayin etmiştir.

1879 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar Tiflis'te on dört başşehbender görev yapmıştır. Bu on dört şehbenderden başka Hüseyin Haydar Bey, Tiflis'e tayin edilmiş olsa da daha görev yerine ulaşmadan Cenova'ya gönderilmiştir. Yani Tiflis'te hiç şehbenderlik yapmamıştır. Tiflis'te en kısa süre şehbenderlik yapan kişi Muhittin Bey'dir. Kendisi Tiflis'te altı ay kadar görev yapmıştır. Hüseyin Hasip Bey ve Mehmet Esat Bey, Tiflis'te yedi sene görev yaparak o tarihlerde en uzun süre görevde bulunan şehbenderler olmuşlardır. Şehbender ve diğer şehbenderhâne çalışanlarının üniforma giydikleri 1884 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Yazıda, Başşehbender Feyzi Bey,

⁸² Tanrıverdi, *Tiflis Vilayeti*, 213.

⁸³ Nebi Gümüş, "Tiflis Başkonsolosu Behçet Beyin Öldürülmesi", *Akademik-Us* 3/1 (2019), 3.

⁸⁴ Tanrıverdi, *Tiflis Vilayeti*, 213.

⁸⁵ Gümüş, "Behçet Beyin Öldürülmesi". Geniş bilgi için bk. *Akademik-Us* 3/1 (2019)

⁸⁶ Gümüş, "Behçet Beyin Öldürülmesi", 3.

⁸⁷ 93 Harbi'nden önceki şehbenderler hakkında yapılmış bir çalışma olduğu için bu tarihe kadar görev yapan şehbenderler hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Geniş bilgi için bk. Tural Gasumovi, *Osmanlı Devleti'nin Tiflis Şehbenderliği (İlk Dönem)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022) 11-28.

Rusya’da bulunan tüm şehbenderhâne çalışanları için (şehbenderler de dahil) Hariciye Nezaretinden üniforma talep etmiştir.⁸⁸

1.2.1.1. Feyzi Bey (1879-1881)

Tahriratı Hariciye Kaleminde yetişen Feyzi Bey,⁸⁹ Tiflis’te başşehbender olarak bulunduğu sırada 2 Şubat 1879 yılında “Rütbe-yi Saniye Sınıf-ı Mütamayız” rütbesine terfi ettirilmiştir.⁹⁰ Yine kendisine 23 Ağustos 1880 tarihinde İran şahı tarafından üçüncü rütbeden “Şir-i Hurşid” nişanı verilmiştir.⁹¹ 3 Haziran 1881 tarihinde Tiflis Şehbenderliğinden Hocabey Şehbenderliğine geçiş yapan Feyzi Bey, bu görevi yürütürken aynı zamanda şehbenderhâneler müfettişliği de yapmıştır. Feyzi Bey, Tiflis’te iki buçuk sene kadar görev yapmıştır.

1.2.1.2. Edvar (Eduar, Edward) Bey (1882-1883)

Edvar Bey, Osmanlı Devleti’nin Ermeni milletinden olup, Tiflis’te bir buçuk sene kadar görev yapmıştır. Kendisi, kırk sene devlet hizmetinde görev yapmış olan Diran Bey’in oğludur. Paris’te *Charles Magne (Şarl Mayn) Mektebi’nde* ve *Paris Darülfunun’da* tahsil görmüştür. Fransızca ve İngilizce konuşup yazabilmektedir. Göreve Bab-ı Ali Tahrirat-ı Ecnebiyye Odası’nda stajer olarak başlamıştır. Sonrasında Nafia Nezareti’nde çalışmış, 1875 yılında Viyana Sergi-i Umumisi’nde komisyon kâtipliği görevine tayin olunmuştur. Viyana’da yaptığı hizmetleri karşılığında Osmanlı Devleti’nden “Mecidi”, Avusturya’dan “Fransuva Joseph”, Rusya’dan “Sainte Anne” ve Portekiz Devleti’nden “Ordre du Christ (İsa Nişanı)” nişanlarını almıştır. Tiflis’te görevlendirilmeden önce yine Nafia Nezareti’nde çeşitli hizmetlerde bulunmuş, Rumeli Demiryolları Komisyonu Kâtip Muavinliği yapmıştır.⁹² 5 Temmuz 1882 tarihinde Tiflis’e tayin edilen Edvar Bey, 2 Kasım 1883’te Rusya’nın talebi ile görevinden azledilmiştir.⁹³ Edvar Bey, Ermenilerden ele geçirdiği beyannamelere

⁸⁸ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 24, Gömlek No. 37.

⁸⁹ BOA, Y.MTV, No. 24, Gömlek No. 37.

⁹⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye [İ.HR]*, No. 278 Gömlek No. 17054.

⁹¹ BOA, İ.HR, No. 335, Gömlek No. 21574, 2.

⁹² Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 94.

⁹³ BOA, İ.HR, No. 294, Gömlek No. 18597, 2.

dayanarak Hariciye nezaretine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Ermenilerin çeşitli cemiyetler kurduklarını, Iğdır civarındaki Ermenilere silah verildiğini ve bu duruma kayıtsız kalamayan Rusya'nın tedbir amacıyla tüm hayır cemiyetlerine inceleme başlattığını beyan etmiştir. Ayrıca yazıda Ermenilerin, Rusya aleyhinde de evraklarının olduğunu fakat onları henüz ele geçiremediğini iddia etmiştir.⁹⁴

2 Haziran 1884'te Tiflis'e ikinci defa şehbender olarak tayin edilen Edvar Bey, göreve başlayamamıştır. Çünkü Rusya onun şehbenderliğini onaylamamıştır. Sebebi, Edvar Bey'in birinci görevinde Rusya aleyhine yazdığı raporlardır. Bu raporlardan dolayı şehbenderliği Rusya tarafından kabul edilmemiştir. Bu durum belgede şu şekilde geçmektedir. "Osmanlı resmi kayıtlarına yansıdığı kadarıyla Rusya Devleti hakkında "kendisinin yazmadığı" ve fakat Rusya tarafından "aleyhte" algılanan bir takım raporlar kaleme alınmıştı."⁹⁵

1.2.1.3. Kadri Bey (1883-1884)

Tiflis'te bir yıl kadar görev yapan Kadri Bey, Hariciye Nezareti Mezahib Odasında çalışmıştır.⁹⁶ Daha sonra Palermo başşehbenderi olan Kadri Bey, 8 Ekim 1883'de aynı ünvanla Tiflis'e tayin edilmiştir. Tayinin bildirildiği tezkirede, kısa bir zaman sonra Tiflis'ten ayrılacak olan Edvar Bey'in yerine tayin edilmiştir.⁹⁷ Kadri Bey, bir ay kadar sonra göreve başlamıştır. O gelinceye kadar Edvar Bey vazifesine devam etmiştir.⁹⁸

1.2.1.4. İhsan Efendi (1884-1885)

Petersburg Sefaretinde ikinci kâtip olarak görev yapan İhsan Efendi, tahkikat için geçici olarak Tiflis'te bulunduğu esnada 1884 yılının Ağustos ayında şehbender olarak tayin edilmiştir.⁹⁹ Hakkında pek fazla bilgi bulunamayan İhsan Bey, Tiflis'te çok kısa bir süre görev yapmıştır.

⁹⁴ Telman Nusretoğlu, *Osmanlı Hariciyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914)* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021), 525-526.

⁹⁵ Kayaoğlu, Gayr-i Müslimler, 95.

⁹⁶ BOA, *İ.HR*, No. 288, Gömlek No. 18083, 2.

⁹⁷ BOA, *İ.HR*, No. 291, Gömlek No. 18299, 2.

⁹⁸ Osmanlı Arşivi BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat [HR.TH]*, No. 40 Gömlek No. 62.

⁹⁹ BOA, *İ.HR*, No. 294, Gömlek No. 18597.

1.2.1.5. Hüseyin Hasip Bey (1885-1892)

Hüseyin Hasip Bey'in ismi, belgelerin çoğunluğunda sadece “Hasip” olarak geçmektedir.¹⁰⁰ Hasip Efendi'ye 1886 yılında üçüncü rütbeden “Osmanî” nişanı verilmiştir.¹⁰¹ 1890 yılında ise Rusya imparatoru tarafından ikinci rütbeden “Saint Stanislas” nişanı verilmiştir.¹⁰² Yedi sene kadar Tiflis'te görev yapan Hasip Bey, izinli olarak İstanbul'da bulunduğu ve Tiflis'e tekrar gidemeyeceği için Aralık 1892'de görevinden azledilmiştir.¹⁰³

1.2.1.6. Mehmet Esat Bey (1892-1899)¹⁰⁴

Viyana Sefiri Merhum Saidullah Paşa'nın yeğeni olan Esat Bey, 1892 yılının ortalarında Rostov şehbenderi olduğu dönemde on yıl aralıksız şehbenderlik yaptığını ve başşehbenderliğe atanmak istediğini bildirmiştir.¹⁰⁵ Aralık 1892'de Rostov Şehbenderliğinden Tiflis'e atanan Esat Bey,¹⁰⁶ 1896 yılında kıdemine binaen mümtaziye sınıfından bir üst dereceye terfi etmiştir.¹⁰⁷ 1899 Eylül ayında, Tiflis'in havasının sağlığına iyi gelmediğini, iklimi mutedil bir yere tayinini istediğini belirtmesi üzerine Napoli Başşehbenderi Haydar Bey ile becayış yapmışlardır.¹⁰⁸

1.2.1.7. Hüseyin Haydar Bey

Haydar Bey, Tiflis'e tayin edilmiş fakat göreve başlamadan Cenova'ya tayini çıkmıştır.¹⁰⁹ Haydar Bey, eski Harbiye Nazırı merhum Raşit Paşa'nın oğludur.¹¹⁰ Önceki yıllarda Rusya'da bulunduğu için Tiflis'e tayininin faydalı olacağı

¹⁰⁰ Bu belgede (BOA, *HR.TH*, No. 103, Gömlek No. 62) “Hüseyin Hasip” olarak rastlanmıştır.

¹⁰¹ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dâhiliye [İ.DH]*, No. 95, Gömlek No. 78595.

¹⁰² Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası [HR.TO]*, No. 92, Gömlek No. 64.

¹⁰³ BOA, *İ.HR*, No. 340, Gömlek No. 17/2.

¹⁰⁴ Belgelerin çoğunluğunda ismi “Esat” olarak geçmektedir. Sadece bu belgede (BOA, *İ.TAL*, No. 108, Gömlek No. 59) “Mehmet Esat” olarak rastlanmıştır.

¹⁰⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 2, Gömlek No. 60.

¹⁰⁶ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*, No. 131, Gömlek No. 9807, 2.

¹⁰⁷ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Taltifat [İ.TAL]*, No. 108, Gömlek No. 59.

¹⁰⁸ BOA, *İ.HR*, No. 364, Gömlek No. 64, 1.

¹⁰⁹ BOA, *İ.HR*, No. 366, Gömlek No. 11, 12.

¹¹⁰ BOA, *İ.HR*, No. 364, Gömlek No. 64, 4.

düşünülmüştür.¹¹¹ 29 Şubat 1900 yılında Cenova Şehbenderliğinin başşehbenderlik yapılması ile Cenova'ya tayin edilmiştir.¹¹²

1.2.1.8. Yusuf Ziya Bey (1900-1903)

İspeçya (Specchia) şehbenderi olarak görev yapan Ziya Bey, 29 Şubat 1900'da Tiflis'e başşehbender olarak tayin edilmiştir.¹¹³ Tiflis'te göreve başladığı zaman otuz altı yaşında olan Ziya Bey, Umum Telgraf ve Posta Baş Müdürü Mahmud Aziz Efendi'nin oğludur.¹¹⁴ Memuriyete Tahrirat-ı Hariciye Kaleminde stajer olarak başlamış olan Ziya Bey, Fransızca ve İngilizce'yi okuyup yazabilmektedir.¹¹⁵ 1900 senesinde Yusuf Ziya Bey'in rütbesi, saniye sınıf-ı sanisine terfi ettirilmiştir.¹¹⁶ Ayrıca 1901 yılında Yunan hükümeti tarafından kendisine bir nişan verilmiştir.¹¹⁷ 24 Şubat 1903'te Malta Başşehbenderi Refet Bey ile becayış yaptığı için Ziya Bey'in Tiflis'teki görevi sona ermiştir.¹¹⁸ Kendisi tam olarak üç sene Tiflis'te başşehbenderlik görevini yürütmüştür.

1.2.1.9. Mehmet Refet Bey (1903-1906)¹¹⁹

Göreve Matbuat-ı Ecnebiyye Kalemi'nde İngilizce tercümanlığı ile başlayan Refet Bey, İngilizce haricinde Fransızca da bilmektedir.¹²⁰ 18 Ekim 1906 tarihinde Londra Başşehbenderi Emin Efendi'nin (sağlık sorunları sebebiyle)¹²¹ emeklilik istemesi üzerine Londra'ya başşehbender olarak tayin edilmiştir.¹²² Tiflis'te göreve başladığı zaman aylık 2700 kuruş maaş ve 1300 kuruş tahsisat almaktaydı.¹²³

¹¹¹ BOA, *İ.HR*, No. 364, Gömlek No. 64, 1.

¹¹² BOA, *BEO*, No. 1448, Gömlek No. 108591.

¹¹³ BOA, *BEO*, No. 1448, Gömlek No. 108591.

¹¹⁴ BOA, *İ.HR*, No. 382, Gömlek No. 34, 5.

¹¹⁵ BOA, *İ.HR*, No. 382, Gömlek No. 34, 5.

¹¹⁶ BOA, *İ.TAL*, No. 213, Gömlek No. 12, 6.

¹¹⁷ BOA, *HR.TH*, No. 255, Gömlek No. 122.

¹¹⁸ BOA, *İ.HR*, No. 382, Gömlek No. 34.

¹¹⁹ İsmi belgelerin çoğunluğunda sadece "Refet" olarak geçmektedir, sadece bir belgede "Mehmet Refet" olarak rastlanmıştır. BOA, *İ.HR*, No. 382, Gömlek No. 34, 3.

¹²⁰ BOA, *İ.HR*, No. 382, Gömlek No. 34, 3.

¹²¹ BOA, *İ.HR*, No. 403, Gömlek No. 46, 3.

¹²² BOA, *İ.HR*, No. 403, Gömlek No. 46, 5.

¹²³ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti İdare [HR.İD]*, No. 691, Gömlek No. 3.

1.2.1.10. Halil Feyzi Bey (1906-1908)¹²⁴

Halil Feyzi Bey, Tiflis'ten önce Liverpool'da görev yapmıştır.¹²⁵ Liverpool'da görev yaparken Refet Bey'in Londra'ya tayin edilmesi ile boşalan Tiflis Başşehbenderliğine nakledilmiştir. Feyzi Bey, Tiflis'e 20 Kasım 1906 tarihinde ulaşmıştır. Kendisine 2700 kuruş maaş ve 900 kuruş tahsisat verilmiştir.¹²⁶ Fransızca, Rumca, İtalyanca ve Rusça okuyup yazabilen Feyzi Bey'e¹²⁷ 1907'de Rusya tarafından ikinci rütbeden "Saint Stanislas" nişanı verilmiştir.¹²⁸

1.2.1.11. Şedid Ceyş Bey (1908-1909)

Şedid Bey, Cebel-i Lübnan¹²⁹ meşayihından Şeyh İbrahim Şedid Efendi'nin oğludur.¹³⁰ 6 Kasım 1845 tarihinde dünyaya gelmiştir. Jezvin Mektebi'nde¹³¹ on sene Süryanice, Latince, Arapça, İtalyanca ve Fransızca dil eğitimi; matematik, tarih ve edebiyat gibi diğer ilim dallarında eğitim almıştır. Okulu bitirdikten sonra Beyrut'ta Rum Katolik okulunda sekiz sene öğretmenlik ve müdür yardımcılığı yapmıştır. Arapça, Fransızca ve İtalyanca okuyup yazabilmekte; Türkçe ve Almanca konuşabilmektedir. Bir kaç tane basılmamış Arapça risalesi ve tiyatro eseri vardır. Ayrıca Fransız şair [Jean] Racine'nin *Mithridate (Mitridas)* ve *Esther (İstir)* isimli kitaplarını Arapça'ya tercüme etmiştir. Kendisi yirmi sekiz yaşında iken Hariciye'nin mülazemet kısmında göreve başlamıştır. Viyana Elçiliğinde fahri ataşelik yapmış daha sonra Peşte Şehbenderliği kançılarlığına tayin edilmiştir. Yaptığı başarılı hizmetlerinden dolayı "Mecidi" ve "Ali-i Osmani" nişanları ile taltif edilmiştir. Ayrıca

¹²⁴ Arşiv belgelerinde ismi genel olarak sadece "Feyzi" olarak geçmektedir, sadece bu belgede (BOA, *İ.HR*, No. 403, Gömlek No. 46) "Halil Feyzi" olarak rastlanmıştır.

¹²⁵ BOA, *İ.HR*, No. 403, Gömlek No. 46, 3.

¹²⁶ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 20.

¹²⁷ BOA, *İ.HR*, No. 403, Gömlek No. 46.

¹²⁸ BOA, *İ.TAL*, No. 430, Gömlek No. 62, 4.

¹²⁹ Cebel-i Lübnan: 1516'dan 1917 yılına kadar dört yüz yıl boyunca Osmanlı idaresi altında kalan, uzun yıllar yerel beyler tarafından yönetilen, içerisinde çeşitli etnik ve dini grupları barındıran, 1861 yılından 1917'ye kadar Hristiyan mutasarrıflar tarafından yönetilen ve şu anda Lübnan sınırları içinde kalan Osmanlı sancağı. Geniş bilgi için bk. Ayhan Toraman, *Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 5.

¹³⁰ Şedid Efendi, Taceddin Kayaoğlu tarafından yazılan *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler* kitabında yer almıştır. Fakat kendisinin gayr-i müslim olduğuna dair bir kayıt mevcut değildir. Kitabın sonunda Kayaoğlu tarafından verilen tabloda da Şedid Efendi'nin dini yazmamaktadır. Geniş bilgi için bk. Kayaoğlu, *Gayr-i Müslimler*, 438.

¹³¹ Taceddin Kayaoğlu okulun ismini *Cizvit* diye okumuştur. "Je" ve sondaki "nun" harflerinden dolayı Jezvin olması daha doğrudur. Kayaoğlu, *Gayr-i Müslimler*, 340.

Avusturya hükümeti tarafından “Fransuva Joseph”, “Couronne de Fer” ve Karadağ hükümeti tarafından “Danilo nişanı verilmiştir. Şedid Bey, Tiflis’e tayin olunmadan önce sırası ile Atina-Pire, Napoli, Taygan, Korfu ve Paris gibi şehirlerde başşehbenderlik yapmıştır.¹³² 18 Ocak 1908 tarihinde Tiflis’e tayin edilmiş, burada iki yıla yakın görev yapmıştır. 8 Eylül 1909 tarihinde kadro dışı kalınca emekliye ayrılmıştır.¹³³ 4000 kuruş maaş ve 1500 kuruş tahsisat almaktadır.¹³⁴

1.2.1.12. Eşref Cafer Bey (1909-1911)

Birinci Daire-i Belediye Meclisi tedris reisi olan Cafer Bey, 28 Kasım 1909 tarihinde Tiflis’e tayin edilmiştir.¹³⁵ İki yıl kadar görev yaptıktan sonra 6 Mart 1911’de Bombay Başşehbenderliğine atanmış, böylece Tiflis’teki görevi sona ermiştir.¹³⁶

1.2.1.13. Remzi Bey (1911-1913)

7 Mart 1911’de Batum’dan Tiflis’e naklolunan Remzi Bey,¹³⁷ Batum başşehbenderi olduğu dönemde papa tarafından verilen nişan ile taltif edilmiştir.¹³⁸ Remzi Bey, 24 Haziran 1913 tarihinde Tahran Sefareti müsteşarlığına tayin olunmuş böylece Tiflis’teki görevi sona ermiştir.¹³⁹ Kendisi, Tiflis’te iki sene kadar görev yapmıştır.

1.2.1.14. Muhittin Bey (1913-1914)

Tiflis’ten önce Cenevre’de başşehbenderlik görevini yürüten Muhittin Bey, 24 Haziran 1913 tarihinde görev değişikliği sebebiyle Tiflis’e tayin edilmiştir.¹⁴⁰ 26 Ocak 1914 tarihine kadar görevde kalan Muhittin Bey, sağlık sorunları sebebiyle uzun süre

¹³² Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Müdüriyeti [HR.SAİD]*, No. 12, Gömlek No. 16, 5-9.

¹³³ *Kayaoğlu, Gayr-i Müslimler*, 340-342.

¹³⁴ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 37.

¹³⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT]*, No. 250, Gömlek No. 73.

¹³⁶ BOA, *BEO*, No. 3866, Gömlek No. 289889.

¹³⁷ BOA, *İ.HR*, No. 425, Gömlek No. 22.

¹³⁸ BOA, *İ.TAL*, No. 437, Gömlek No. 71.

¹³⁹ BOA, *İ.HR*, No. 431, Gömlek No. 48, 2.

¹⁴⁰ BOA, *İ.HR*, No. 431, Gömlek No. 48, 2.

memuriyet mahalline gidemeyeceği için azledilmiştir.¹⁴¹ Muhittin Bey, toplam altı ay kadar Tiflis'te görev yapmıştır.

1.2.1.15. Münir Süreyya Bey (1914)

Sao Paolo başşehbenderi olan Münir Süreyya Bey, 26 Ocak 1914 senesinde Tiflis'e tayin olunmuştur. Kendisi Tiflis başşehbenderliği¹⁴² görevini ifa ederken bir sene dolmadan Dünya Savaşı çıkmış, Rusya ile Osmanlı Devleti karşı karşıya gelmiştir. Savaşın başlarında ailesi ve Rusya'da bulunan Osmanlı devlet memurlarıyla beraber hapis gibi birçok haksız muameleye maruz kalmıştır.

1.2.2. Şehbenderhânedeki Çalışan Diğer Memurlar

20 Nisan 1901 (H 1 Muharrem 1319) tarihinde Tiflis Başşehbenderhânesi Şehbender Vekili ve Kañçıları Nakilyan Efendi ile Köstence Başşehbenderhânesi Şehbender Vekili ve Kañçıları Zati Bey, Me'murîn-i Mülkiye komisyonu kararı ile becayiş yapmışlardır.¹⁴³ Zati Bey, 13 Mayıs'ta Tiflis'e ulaşmıştır. Aylık maaşı 900 kuruştur. İki sene kadar Tiflis'te görev yapmıştır.¹⁴⁴

Tiflis Şehbenderliği eski kañçılarından olan Nada Andonyan Efendi, Tırhala Şehbenderliği kitabetine seçildiği halde memuriyeti onaylanmamıştır.¹⁴⁵ Bunun üzerine Nada Efendi, Mülkiye Dairesine bir arzuhal sunmuştur. Gelen cevapta "Tiflis Kañçıları Nada Efendi'nin kötü hali sebebiyle azledildiği, fakat kötü halinin ne olduğunun açıklanmadığı, o tarihten bu zamana kadar yani on sekiz sene zarfında kendisinin herhangi bir memuriyette görev almayıp ticaretle uğraştığı belirtilmiştir. Ayrıca Nada Efendi'nin azil sebebinin ne olduğu belirtilmediği için memuriyetinin tasdikinde tereddüt oluştuğu da ifade edilmiştir." Nada Efendi, bu bahsedilen kötü hal sebebi ile on sekiz sene boyunca herhangi bir mahkemeye çıkarılmamıştır. Hakkında memuriyet yapamaz diye bir emir ve ferman da yoktur.¹⁴⁶ Yazılan bu arzuhalden ve

¹⁴¹ BOA, *İ.HR*, No. 433, Gömlek No. 30.

¹⁴² BOA, *İ.HR*, No. 433, Gömlek No. 30.

¹⁴³ BOA, *BEO*, No. 1649, Gömlek No. 123614.

¹⁴⁴ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 1.

¹⁴⁵ Machiel Kiel, "Tırhala", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012). 41/114-116.

¹⁴⁶ BOA, *BEO*, No. 2323, Gömlek No. 174194, 2.

yapılan tahkikatten sonra Nada Andonyan Efendi'nin, suçsuz olduğu ortaya çıkmış ve haline münasip bir hizmette istihdam edilmesi kabul edilmiştir.¹⁴⁷

Bünyamin Uziel (Öziyel) Efendi, 26 Haziran 1904 tarihinde 900 kuruş maaşla Tiflis Başşehbenderliğine şehbender vekili ve kançıları olarak naklolunmuştur. Kendisi tacir Moşe Avram Uziel Efendi'nin oğludur. Musevi milletinden olup 1876 yılında Sofya'da doğmuştur. Alyans İsrailit (Alliance İsrailite) Musevi okulu ve Mekteb-i Sultani'de eğitim almıştır. Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca bilmektedir. Uziel Efendi 21 yaşında iken mülazemetin Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde stajer olarak işe başlamıştır.¹⁴⁸

16 Ağustos 1905'te gelen yazıda, yatalak durumda olan ve ihtiyaç içerisinde bulunan Tiflis Başşehbenderliği eski tercümanı Mösyö David Davrişef'e verilecek 5.000 kuruşun bu seneki (R 1321) tahsisattan ödenmesi istenmiştir.¹⁴⁹ Davrişef, on beş sene tercümanlık yapmıştır ve çalışamayacak kadar hasta olduğu halde kendisine tekaüd (emeklilik) maaşı verilememektedir. Çünkü çalışırken maaşından tekaüd kesintisi yapılmamıştır.¹⁵⁰

12 Aralık 1905 tarihinde Me'murîn-i Mülkiye Komisyonu kararıyla; Tırhala Şehbenderhânesi Kançıları Harisafidi Efendi, şehbender vekili ve maaşı ile (1.001 kuruş) Tiflis Başşehbenderliğinde, Tiflis Başşehbenderhâne Vekili ve Kançıları Öziyel Efendi de, aynı ünvan ve mevcut maaşı ile Tırhala Şehbenderliğinde görevlendirilmişlerdir.¹⁵¹ Andon Harisafidi, Rum milletinden olup, odun tüccarı Lazarakı Harisafidi'nin oğludur. 1845 yılında İstanbul'da doğmuştur. Önce sıbyan mektebinde, sonra Fener'deki Rum mektebinde, üç sene kadar da Belçika ziraat okulunda eğitim almıştır. Otuz bir yaşında iken Fener İdadi Mülki Mektebi'nde *ilm-i hikmet* derslerine girmeye başlamıştır. On beş sene kadar Yenişehir Şehbenderliğinde tercümanlık yaptıktan sonra, 1899'da 900 kuruş maaşla Malta Başşehbenderliğine şehbender vekili ve kançıları olarak tayin edilmiştir. Rumca ve Fransızca

¹⁴⁷ BOA, BEO, No. 2323, Gömlek No. 174194, 1.

¹⁴⁸ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Müdüriyeti [HR.SAİD], No. 11, Gömlek No. 15, 1-3.

¹⁴⁹ BOA, HR.İD, No. 691, Gömlek No. 13.

¹⁵⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 988, Gömlek No.18, 1.

¹⁵¹ BOA, BEO, No. 2720, Gömlek No. 203968.

bilmektedir.¹⁵² Tiflis'te üç sene çalıştıktan sonra 1908 yılında yapılan düzenlemeler sebebi ile kadro dışı kalmıştır.¹⁵³

Burada bir kaç tanesi zikredilen şehbenderhâne memurlarının ortak özelliklerine bakılacak olursa hepsinin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Şehbenderlik bünyesinde çalışan gayrimüslimler, daha çok ticaret ile uğraştıkları için fahri şehbenderlik, farklı dilleri bilmelerinden dolayı tercümanlık yapmışlardır. Ayrıca kâtiplik, şehbender vekilliği az da olsa şehbenbenderlik yapanlar da vardır. Önceleri Hariciye'nin taşra teşkilatında çalışan gayr-i müslim sayısı çok az iken bu durum Sultan II. Abdülhamit'in padişahlığı (1876) ile değişerek, çoğalmıştır. İyi eğitim alan Müslüman ve gayr-i müslim memurlar taşrada görevlendirilmişler, böylece merkez ile taşra arasında haberleşme ve irtibat kuvvetlenmiş, işler kolaylaşmıştır.

¹⁵² BOA, *HR.SAİD*, No. 12, Gömlek No. 9, 1-2-3-4.

¹⁵³ *Kayaoğlu, Gayr-i Müslimler*, 26.

2. TİFLİS ŞEBBENDERLİĞİ'NİN FAALİYETLERİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan bir yıl kadar sonra Tiflis'e Feyzi Bey başşebender olarak tayin edilmiş ve şebbenderhâne aktif hale getirilmiştir. Hariciye Nezareti Muhasebe Odası tarafından 1879 yılının Mart ayında yazılan tezkirede, şebbenderhâne eşyasının emanet verilen yerlerden alındığı fakat önceki çalışanlar tarafından bir defter tutulmadığı için halı, perde gibi eşyaların eksik olduğu ve o eşyaların satın alınması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Bundan başka 1906 yılında eşyaların eski ve kötü olduğu belirtilerek şebbenderhâneye eşya kiralanması gerektiği, 1914 yılında ise yeni eşya ve yemek takımları alınması gerektiği bildirilmiştir. Şebbenderhânenin yıllık kirası 1913 yılında 1.400 rubledir.

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki yıllarda şebbenderhâne gündemi artmıştır. Siyasi anlamda Ermeni faaliyetlerinin ve çıkardıkları olayların, sosyal anlamda yaşanan göçlerin, ölüm ve miras meselelerinin, askeri anlamda ise Dünya Savaşı öncesinde haberleşme ve askeri hazırlıkların ön plana çıktığı söylenebilir.

2.1. Siyasi Faaliyetler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ermeniler ve kurdukları örgütler, onların neşrettiği gazete ve yayınlar, bölgede çıkardıkları huzursuzluk ve şiddet olayları, Müslümanlara karşı düşmanca tavırları Tiflis Şebbenderliğinin ana gündemini oluşturmuştur. Şebbenderlik, bir taraftan Ermeni faaliyetlerine karşı tedbir alıp Müslümanları korumaya çalışırken, diğer taraftan bölgede olan tüm gelişmeleri anında Osmanlı hükümetine bildirmiştir.

1903 yılının yaz aylarında tren yolu işçilerinin ayaklanıp iş bırakması ve güvenlik kuvvetleriyle çatışmalarından dolayı Tiflis'te bir kargaşa ve karışıklık meydana gelmiştir. Sosyalist Amele Cemiyet İttihadiyyesi, Kafkasya tren hattında görevli makinist ve işçileri kendilerine üye olmaları konusunda zorlamışlardır. Üye olmayanları korkutup, öldürmüşler ve istasyonlarda birkaç makinisti yaralamışlardır. Jandarma ile işçiler arasında çatışmalar sebebiyle ölen ve yaralananlar olmuştur. İşçiler Tiflis ile Bakü arasındaki hattın demirlerini tam yedi defa sökmüş, trenler

¹⁵⁴ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti İdare [HR.İD]*, No. 689, Gömlek No. 27/4.

vaktinde durdurulduğu için bir facia olmamıştır.¹⁵⁵ Sosyalist Amele Cemiyet İttihadiyyesi çalışma süresinin günlük sekiz saate inmesini talep etmektedirler. Bu isteklerini gerçekleştirmek için mağazaların camlarını kırarak, gösteri yaparak etrafa zarar vermektedirler. Bu cemiyetten yüz elli kişi, Beşinci Polis Şubesine baskın yaparak polis müdürünü dövdükten sonra tutuklu bulunan on beş kişiyi salıverip, yakalanmadan kaçmışlardır. Bu durum şehirde korkuya sebep olduğu için dükkanlar açılmamış, ekmek haricinde et ve diğer gıdaların satışı yapılmamıştır. Hatta cemiyet üyelerinin şehri susuz bırakmak için su bentlerini bozacaklarından korkulmaktadır. Durumu kontrol etmek için Vali Golitsın (Galiçin) Petersburg'tan Tiflis'e gelmiş ve Tiflis'e yakın bir yerden üç bin asker takviyesi istemiştir. Fakat onun gelişi olayları azaltmamış bilakis daha çok artmasına sebep olmuştur. Gösteriler sebebiyle şehirdeki tramvay ve trenler çalışamaz hale gelmiştir. Göstericiler, raylara zarar vermişler, bir kışlaya bomba atıp on askerin ölümüne sebep olmuşlardır.¹⁵⁶ Ayrıca işçiler, Bakü'de de petrol kuyularını ateşe vermişler; ateş, yüzden fazla kuyuya sıçramıştır. Askerlere, bu karışıklık ve kargaşa çıkaran işçilere ateş etmeleri emredilince onlar, “biz kardeşlerimize ateş etmeyiz” diyerek silah kullanmaktan kaçınmışlardır. Bu olaylar üzerine hükümet emniyet ve asayiş sağlamaya çalışmış, karışıklık çıkaranları cezalandırmak için Bakü'de “İdare-i Örfiyye” ilan etmiştir.¹⁵⁷ Bu ilandan sonra ortalık durulmuş, iş bırakanlar işlerinin başına geçmiş, tramvay ve trenlerdeki askerler görevlerine dönmüşlerdir.¹⁵⁸ Tiflis Şehbenderliği, bu karışıklıklar sırasında meydana gelen olaylar hakkında Osmanlı Devletini bilgilendirmiştir.

11 Kasım 1903 tarihinde Tiflis Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda, Kafkasya Umum Müdürü Prens Golitsın'ın (Galiçin) silahlı saldırıya uğradığı ve yaralandığı haber verilmiştir. Olayın ayrıntıları şu şekildedir. Prens 10 Kasım 1903 tarihinde öğleden sonra eşiyile beraber arabayla giderken? köyünün yol bitiminde birkaç kişi tarafından saldırıya uğramıştır. Saldırganlar arabaya hucüm etmiş, birisi Prens'in kafasına hançeriyle iki defa vurup serpuşunu (başlığını) ikiye ayırmış, daha sonra bir tane de ensesine vurmuştur. Müdafaa için yere atlayan

¹⁵⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Siyasi [HR.SYS]*, 1375, Gömlek No. 2.

¹⁵⁶ Nusretoğlu, *Güney Kafkasya Raporları*, 546-548.

¹⁵⁷ Olağanüstü durumlarda yönetimin belli bir süre askere devredilmesi. Şemseddin Sami, “İdare-i Örfiyye”, 724.

¹⁵⁸ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Siyasi [HR.SYS]*, 1375, Gömlek No. 2.

Prens sırtından bir kurşunla yaralanmıştır. Sabahleyin sağlığı hakkında bilgi almak için Tiflis Başşehbenderliği adına evine gidilmiş, yaverlerinden biri tarafından Prens'in sağlık durumunun iyi olduğu ve hayati tehlikesinin bulunmadığı bildirilmiştir. Araştırmalar neticesinde bu saldırıları Ermenilerin düzenlediği belirtilmiştir. Saldırının sebebi olarak Prens Golitsın'ın (Galiçya), Ermeni kiliselerine ait kurum ve müesseselerinin idaresini onların elinden alması gösterilmiştir.¹⁵⁹

Prens Golitsın'ın kiliselere ait kurumların idaresini Ermenilerin elinden almasının sebebi Rusya'daki azınlıkları Ruslaştırma siyaseti sebebiyledir. Rusya'da Çar III. Aleksandr döneminden (1881) itibaren “tek devlet (Çarlık), tek millet (Ruslar) ve tek inanç (Ortodoksluk)” siyaseti etkin olmaya başlamıştır. Ondan sonra tahta çıkan Çar II. Nikola (1894) da bu siyaseti sürdürmüştür. Bu yıllarda sadece Ermenileri değil tüm azınlık milletleri Ruslaştırma politikası yüzünden Rusya'da huzursuzluklar çıkmıştır. II. Nikola, bu siyaseti daha rahat uygulamak için Prens Golitsın'ı Kafkasya Genel Valisi yapmıştır. Prens Golitsın, Ermenilere sert tutumu ile bilinen bir kişidir. Kendisi 1898 yılında Çar'a Ermeniler hakkında bir rapor sunmuştur. Raporda özet olarak şunlar geçmektedir.

- 1-) Ermeni hareketi Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasını hedeflemektedir. Bu hareketler şehir halkının aydın kısmı ile ruhbanlar arasında daha yaygındır. Köylerde daha azdır. Bu hareketleri kışkırtanların başında ihtilal komiteleri ve basın ile birlikte papazlar gelmektedir.
- 2-) Eçmiyazın Katoğikosluğu yetkilileri dini yetkilerini aşmaktadırlar. Katoğikosluğa kanunlara uygun hareket etmesi gerektiği hatırlatılmalıdır.
- 3-) Ermeni ilkokulları Rus Eğitim Bakanlığı'na devredilmelidir. Ermeni papazları ilkokullar üzerinde de çok etkindirler. Papazların okullar üzerindeki zararlı etkisinden kurtulmak için bu tek çaredir.
- 4-) Ermeni basını ayrıştırıcı unsurların başında gelmektedir. Ermeni basını özel tedbir ve şartlara tabi tutulmalı ve sürekli gözetim altında olmalıdır.
- 5-) Ermeni hayır cemiyetleri hayırdan çok siyasetle uğraşmaktadırlar. Bu cemiyetlerin kontrolü hakkındaki mevcut kanunlar yeterli olmamaktadır. Bunun için gerektiğinde kapatma da dahil olmak üzere sert yaptırımlar için Kafkasya Valiliği'ne yetki verilmelidir.
- 6-) Kafkas köylerinde hükümetin gözetim ve teftişi yok denecek seviyededir. Bu bölgelerdeki meseleler için yine Kafkasya Valiliği'ne yaptırım izni verilmelidir.
- 7-) Belediye meclislerinde Ermeniler imtiyazlı durumdadırlar. Bu imtiyazlar için tedbirler alınmalı ve yeni bir kanunla belediye meclis üyelerinin hükümet gözetiminde seçilmeleri sağlanmalıdır.

Rusya, 1903 yılında Ruslaştırma politikasını daha sert ve keskin bir şekil

¹⁵⁹ BOA, HR.SYS, No. 1375, Gömlek No. 19.

uygulamış ve “Ermeni Kilise Mallarının Sekülerleştirilmesi ve Mallara El Konulmasına Dair Kanun”a dayanarak Ermeni kilisesinin tüm mal varlığına el koymuştur. Prens Golitsın, bu sayede Ermeni devrimcilerin gücünü kırmayı ve Ruslaştırma siyasetini hızlandırmayı hedeflemiştir. Ama yapılan bu hareket ile tüm Ermeni toplumunu karşısına almıştır.¹⁶⁰

1905 yılı Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmaların yaşandığı bir yıl olmuştur. Tiflis Şehbenderliği bu olayları Osmanlıya geciktirmeden haber vermiş devleti bilgilendirmiştir. Olayın ayrıntıları şu şekildedir. Aralık ayında (R 18-22 Teşrin-i Sani 1321) Ermeni ihtilalciler ile Müslümanlar arasında Elizabetpol¹⁶¹ şehrinde başlayıp Tiflis’e sıçrayan şiddet olayları meydana gelmiş, bu olaylar esnasında insanlar katledilmiş, evler yanmış ve mallar telef olmuştur. Batum’dan gelen telgrafta askerler ile Kazakların evleri aradıklarını, hırsızlık ve yağmalama olaylarının olduğu bildirilmiştir. Bir grubun şehbenderlikte himaye edilip, diğerlerinin tehlike altında olduğu ve Tiflis’te Müslümanlar ile Ermenilerin çatıştığı haber verilmiştir.¹⁶² Gence’den gelen haberlere göre, Gence’de Ermenilerin Müslümanlara ait üç yüz evi yaktıkları ve mallarını yağmaladıkları yönündedir.¹⁶³ Tiflis’ten Batum’a gönderilen telgrafta ise Tiflis’teki insanların canlarının tehlikede olduğu belirtilmiştir. Ayrıca mahalli memurlar güvenliği sağlayamadığı için yetkililer tarafından Osmanlı vatandaşlarının Batum’dan Tiflis’e gelmemesi istenmiştir.¹⁶⁴

Kafkasya’da meydana gelen silahlı çatışmalar ile ilgili mahalli gazetede yayınlanan ve Kars Şehbender Vekili Mazhar Bey tarafından 30 Aralık 1905 yılında Hariciye’ye gönderilen yazıda, bu konu ile alakalı daha önce on altı kıta telgraf ile bilgi verildiği belirtildikten sonra şuna dikkat çekilmiştir. Karışıklık Kanun-i Evvel’in (Aralık) yirmi dokuzunda başlamıştır ve halen devam etmektedir. Askerler Kafkasya’da ya güvenliği sağlayamıyor veya farklı ırkları birbirlerine öldürterek nifak tohumu ekmek istiyorlar. Kafkasya Vali-i Umumisi Kont Vorontsov Daşkov, imparator hazretlerine Ermeniler lehine bir telgraf çekmiş ve güya barış ve huzur için

¹⁶⁰ Ramazan Erhan Güllü, “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası’nın Ermeni Politikaları”, *Ermeni Araştırmaları* 53 (2016), 201-202.

¹⁶¹ Günümüzde Azerbeycan sınırlarındaki Gence şehri. Rus İmparatorluğu hâkimiyetinde iken Rus çarının eşine atfen şehre Elizabetpol ismi verilmiştir. “Gence” maddesi, tr.m.wikipedia.org.

¹⁶² BOA, HR.SYS, No. 1378, Gömlek No. 81.

¹⁶³ Nusretoğlu, *Güney Kafkasya Raporları*, 555.

¹⁶⁴ BOA, HR.SYS, No. 1378, Gömlek No. 80.

bunu yaptığını belirtmiştir. Halbuki Tiflis'te Ermenilere silah veren kendisidir. Ailesiyle beraber Rus askerinden olan İslamî Mir Hüseyin Han Cemçişki, İran prenslerinden Han Cihan Behman Mirza ve Müslüman ahaliden bazı kimselerin başşehbenderhâneye iltica etmeleri, şehirde memurların huzur ve asayişini sağlayamadığı ve şehrin Ermeni ihtilalcilerinin elinde olduğunun kanıtıdır. Osmanlı vatandaşlarının mal ve canlarını korumak için genel vali nezdinde şehbenderliğin yaptığı girişimler cevapsız ve neticesiz kalmıştır. İnsanların hayatı Ermeni ihtilalcilerin keyfine bırakılmıştır. Ermeni ihtilalciler şehirde silahla gezip, öldürmek için Osmanlı vatandaşı aramaktadırlar. Şehirde posta ve telgraf haberleşmesinin tamamen kesik olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nden talimat almak mümkün olmamıştır. Şehbenderlik de olayların Osmanlı vatandaşlarına zarar vermesini engellemek için gazeteye ilan vermiştir. İlanda bir Osmanlı vatandaşının uğrayacağı zarar ve ziyanın Osmanlıda kötü bir etki oluşturacağı ve bunun sorumlularının ihtilalciler olduğu beyan edilmiştir. İlan gazetede şu şekilde yayınlanmıştır. “Saltanatı Seniyyenin Tiflis Başşahbenderi teba‘a-yı Devlet-i Aliyye’den birinin dûçarı gadr ve itisaf¹⁶⁵ eylediği takdirde şunun Memalik-i Şahane’de sû-i tesir husule getireceğini ve bunun mesuliyeti dahi ihtilalcilere ait olacağını şehri havf ve dehşet içinde bırakmakta olan erbab-ı ihtilalin nazar-ı dikkatine vaz’eder.” Bu ilan, hem diğer Müslümanlar hem de Osmanlı vatandaşı olan Müslüman ve gayrimüslimler için tesirli olmuştur. İran Başkonsolosu da aynı şekilde bir ilan yayınlamıştır. Ermeni komitesine karşı yayınlanan bu ilan Rus askerlerinden ziyade Ermeni komitesi tarafından açıklanmıştır. Ayrıca Osmanlı vatandaşlarının, Kafkasya hadisesi sırasında uğradıkları zarar ve ziyanlar için defter tutmaları daha sonra bunları Tiflis Başşehbenderliğine göndermeleri kendilerine bildirilmiştir. İsteyenlerin bu defterlerden bilgi alabileceği de belirtilmiştir. Bu konu hakkında yazılan telgraf şöyledir. “Saltanatı seniyyenin Tiflis Başşahbenderi, gerek Tiflis ve gerek Kafkasya’nın diğer yerlerinde meydana gelen hadise esnasında uğradıkları zarar ve ziyanı şehbenderhâneye bildirmelerini, Müslüman, Hristiyan ve Musevi bi’l-cümle teba‘a-yı Osmaniyyeye beyan eder. Teba‘a-yı Osmaniyye, mali cihetten dûçar oldukları zarar ve ziyanları için birer kıt’a

¹⁶⁵ Dûçarı gadr ve itisaf: Haksızlık etme, bir kimsenin zarara uğramasına sebep olma. *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>

defter tutmalı ve onu geçiktirmeden şehbenderhâneye ulaştırmalıdır.”¹⁶⁶ Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti ile iletişim sağlanamamış olsa bile şehbenderhâne memurları Osmanlı vatandaşlarının can ve mallarını korumak için ellerinden gelen tüm gayreti göstermektedir.

Tiflis genel valisi tarafından imparatora gönderilen telgrafta olaylara Ermenilerin sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Olayların gidişatı şu şekilde olmuştur; Teşrin-i Sani’nin (Kasım) 18’inde Elizabetpol’de Müslümanlar ile Ermeniler arasında silahlı bir çatışma meydana gelmiş ve civar köylerden gelip, şehre girmeye muvaffak olan her iki tarafın silahlı toplulukları sebebiyle çatışma şiddetlenmiştir. Olay yerine gitmekle sorumlu memur General Marusa, Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki sorunu çözmek için yoğun çaba sarfetmiş böylece çatışmanın önünü almaya muvaffak olmuştur. Tabii bu konuda emin olmak çok mümkün değildir, çünkü her an olaylar yeniden alevlenebilir. Bu olaylardan sonra Elizabetpol Guvernoru (vali) görevden alınmıştır. Şehirde meydana gelen olay Tiflis halkını korku ve endişeye sevk etmiştir. Tiflis halkı, askere destek olmak için silahlanarak civar köylerden gelmiş Müslümanları bulmak bahanesiyle geceleri dar sokakları, yolcuları ve arabaların içlerini aramaya başlamışlardır. Bu aramaya Ermenilerin haricindeki mülk sahipleri ve Gürcü ihtilal grupları da katılmışlardır. Müslümanların nüfusu 6.500 civarındadır. Emniyet kuvvetleri ve mevcut askerlerin civar kazalardan gelen silahlı çetelere karşı şehri muhafazaya memur edilmiş olması bunların ellerinden silahları almaya imkan bırakmamıştır. Böyle bir şeye teşebbüs edilse bu durumun zalimce bir mücadeleye sebebiyet verebileceği açıktır. Teşrin-i Sani’nin (Kasım) 22. gecesini şehrin asya cihetinde Müslümanlar ile Ermeniler arasında şiddetli bir tüfek ateşi başlamıştır. Ermenilerin dağ üzerinde bulundukları yerin iyi olması sebebiyle Müslümanların kaybı daha fazla olmuştur. Askerler dağda bulunan birçok Ermeni müfrezelerini dağıtmaya mecbur olmuşlardır. Müslümanlarla Ermenilerin silahlarını iade etmeleri için amele takımına beş yüz tüfek verilmiştir. Bu tedbir sebebiyle iki buçuk gün kadar Müslümanlarla Ermeniler arasındaki kanlı çatışmalar sukunet bulmuş ise de sonradan Müslümanlar tekrar bu muhafızlar üzerine akın etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine muhafızlar bir takım ölü ve yaralı bırakarak mevkilerini terk etmiş ve onların terkettiği mevkii asker ele geçirmiştir. Ertesi gün şehrin asya cihetinde yangın çıkartılmış ve bu

¹⁶⁶ BOA, BEO, No. 2780, Gömlek No. 208455, 2-2-3.

yangın sebebiyle Müslüman ve Ermenilerden birkaç kişinin evleri yanmıştır. Amele takımına silah verildikten sonra kendiliğinden silahlananlar yavaş yavaş sokaklardan çekilmişlerdir. Bununla birlikte amele takımı Tiflis olaylarına bizzat Ermenilerin sebep olduklarını beyan etmişlerdir. Bu fikre, önceden olayları mahalli memurlar çıkardı diyen onları itham eden ihtilal grupları da katılmışlardır.

Bu olaylar hakkında bilgilendirilen Hariciye Nezareti tarafından 12 Mart 1906'da Tiflis Şehbenderliğine bir tezkire gönderilmiş olup, Tiflis Başşehbenderinin Kafkasya ve Tiflis olaylarında vatandaşların mal ve canlarını korumak için yaptığı teşebbüsat iyi karşılanmıştır. İzinsiz gazeteye ilan verilmesi ise Osmanlı tarafından uygunsuz bulunmuştur.¹⁶⁷

Ocak 1906'da Batum Şehbenderliği, Tiflis'ten gelen askeri trenle Refet Bey'den Batum'a bir mektup geldiği belirterek Hariciye Nezaretini uyarmıştır. Mektupta, Refet Bey'in hayatının tehlikede olduğu, Tiflis civarındaki Müslüman köylerin yakıldığı, Ermenilerin kadın ve çocukları katlettiği, ayrıca Refet Bey'in hepsi Osmanlı vatandaşı olan seksen Rum ve kırk Müslümanın memleketlerine iadesini rica ettiği beyan edilmiştir.¹⁶⁸ Ayrıca Kars Şehbenderliği vekâletinden azl edilmiş olan ve telgraf hattının kesik olmasından dolayı durumu bizzat hududa gelerek haber veren Mazhar Bey, Tiflis'te isyancıların durumlarının vehametinden bahsederek, Rus memurların Ermenilere silah dağıtması sebebiyle Ermenilerin hududa saldırmamaları için tedbir alınması ve hudut memurlarına kesin emir verilmesi gerektiği bildirmiştir.¹⁶⁹

Yine 1906 senesi Ocak ayında Nahçıvan'da Kazakların ellerinde rovelver¹⁷⁰ ile Türkleri aradıkları, Osmanlı vatandaşlarından bazılarının korkudan Rum olduklarını söyleyerek inanmaları için haç çıkardıkları nakledilmiştir. Oradan kaçan Müslüman ve Ortodoks kırk beş kişi Tiflis'teki şehbenderhâneye sığınmak zorunda kalmışlardır. Tiflis başşehbenderi, yapılan zulüm ile ilgili Rus devlet yetkilileri ile konuşmaya

¹⁶⁷ BOA, *BEO*, No. 2780, Gömlek No. 208455, 1.

¹⁶⁸ BOA, *HR.SYS*, No. 1379, Gömlek No. 1.

¹⁶⁹ BOA, *HR.SYS*, No. 1379, Gömlek No. 4.

¹⁷⁰ Rovolver: Tetiğinin üstünde, döndükçe üzerine yerleştirilmiş kurşunları namluya veren bir topu bulunan, seri hâlinde ateşlenebilir bir tabanca çeşidi. *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>

çalıştığını fakat başarılı olamadığını zira Devletler Hukuku Kanununa göre yetkililerin şehbenderlerden sadece hudut memurları ile görüşebileceklerini aktarmıştır.¹⁷¹

Ermeniler, örgüt kurmak ve gazete çıkarmanın haricinde resmi evrakları taklit etmek gibi suçlara da karışmışlardır. Mesela Haziran 1908’de Sadarat-ı Uzma Mektubî Kaleminden Hariciye Nezaretine yazılan tezkirede, Cenevre Hınçakyan Ermeni Komitesine mensup olup önce İstanbul’da bir matbaada müretteplik¹⁷² daha sonra ise Tiflis’te¹⁷³ hakkâklık¹⁷⁴ yapan elli yaşlarında, kısa boylu, kır ve sivri sakallı, çiçekbozuğu,¹⁷⁵ esmer çehreli olan Manuk Yemeniciyan ile onun arkadaşı olup bir cinayet üzerine İstanbul’dan kaçan Agop Narotoğlu isimli şahısların Londra’da Osmanlı şehbender pasaportlarını ve Tiflis, Batum, Odesa gibi başşehbenderhânelerin resmi mühürlerini taklit ederek Ermenileri Bulgaristan üzerinden kara ve deniz yoluyla Osmanlıya sokmaya çalıştıkları istihbaratı alınmış olup tüm sefaret ve şehbenderlikler bu konuda uyarılmıştır.¹⁷⁶ Haçik Torosyan isimli şahıs ise Duyun-u Umumiyye¹⁷⁷ bandrollerini taklit etmiştir. Haçik Torosyan ve ortaklarının yargılanması Tiflis’te yapılmıştır. 1915 senesinin Şubat ayında Tiflis İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumiliği tarafından sanıkların tekrar sorgulanması istenmiş ve sorgu hakimine sevk olunmuştur. Aradan geçen yedi aydan sonra Haçik ve ortaklarının beraatine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti bu davayı başından beri takip etmiştir. Maliye Nezareti, Mahalli Kanunlar hükmüne dayanarak kararın bozulup bozulmayacağına dair Tiflis Şehbenderliğinden bilgi alınmasını istemiştir.¹⁷⁸

Meşrutiyet sonrası suçluların affedilmesinin dışarıda olumlu yansımaları olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra (Ağustos 1908) Petersburg Sefaretinden gelen yazıyı Tiflis Başşehbenderi Osmanlı vatandaşlarına tebliğ etmiş ve

¹⁷¹ BOA, HR.SYS, No. 1379, Gömlek No. 9.

¹⁷² Mürettep: Basım evinde dizgi yapan kimse, dizgici. *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>.

¹⁷³ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Paris Sefareti [HR.SFR.4]*, No. 608, Gömlek No. 77 ve No. 608, Gömlek No. 51. Bu belgelerde Bitlis olarak geçmektedir.

¹⁷⁴ Hakkâk: Maden, taş, tahta vb. üzerine şekiller, özellikle mühür kazan sanatkar. *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>

¹⁷⁵ Çiçekbozuğu: Geçirdiği çiçek hastalığı sonunda yüzü delik deşik olmuş (kimse). *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>

¹⁷⁶ BOA, HR.TH, No. 364, Gömlek No. 95/1.

¹⁷⁷ Osmanlı İmparatorluğu’nun XIX. yüzyılın ikinci yarısından (1854) itibaren başlayan dış borçları. *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>

¹⁷⁸ Osmanlı Arşivi BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı [HR.H]*, No. 307, Gömlek No. 53, No. 307, Gömlek No. 56.

siyasi suçluların affedildiklerini bildirmiştir. Bu habere çok sevinen halk, ibadethanelerde Padişah’a dua etmişler, şehbenderhâne önünde toplanarak kutlama yapmışlardır. Kutlamalara katılanların sayısının iki bin civarında olduğu nakledilmiştir. Kutlamalar sırasında orkestranın Hamidiye Marşı’nı çalmasından sonra kalabalık tarafından “Padişahım bin yaşa! ” şeklinde sloganlar atılmıştır.¹⁷⁹

12 Ekim 1913 tarihinde Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezareti’nden vilayetler ile şehbenderlikler arasında şifre olmadığı için önemli haberlerin geciktiğinden bahs ederek şifre miftahları talep etmiştir. Basılan miftahlar Sofya Sefareti, Filibe, Burgaz, Varna, Batum, Tiflis, Kars, Tebriz, Rumiye, Savuçbulak, Kirmanşah, Sine ve Hoy şehbenderlikleri ve Erzurum, Edirne, Trabzon, Van, Musul, Bağdat, Basra vilayetlerine ulaştırılmak üzere mühürlenerek teslim edilmiştir.¹⁸⁰

2.1.1. Ermeni Gazeteleri ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti’nde “millet-i sadıka” veya “teba‘a-yı sadıka” olarak isimlendirilen Ermeniler, 1800’lü yılların sonlarına kadar neredeyse hiç problem çıkarmadan yaşamışlardır. Avrupa devletleri, Yunanistan ve Balkanlar’daki milletlerin bağımsızlığından sonra Ermenileri desteklemeye ve onları Osmanlı aleyhinde kışkırtmaya başlamışlardır. Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması’ndan (1829) sonra Erzurum civarından yüz bin kadar Ermeni Rusya’ya göç etmiş, bunlardan bazıları 93 Harbi’nde Osmanlı’ya karşı savaşmışlardır. İçlerinde Rus ordusunda komutanlığa kadar yükselenler vardır. Rusya’nın hedefi önceleri Doğu Anadolu’da kendi kontrolünde bir Ermeni devleti kurmak iken sonra bu hedefini değiştirmiş ve Ruslaştırma politikasını benimsemiştir. Rusya, bu politika ile Ermeni ve diğer halklara zulmetmeye başlamıştır. Artık baskı altında olan Ermeniler bağımsızlık çalışmalarını gizli gizli yapmaya başlamışlar, silahlı cemiyet ve komiteler kurmuşlardır. 1885’te Van’da kurulan *Armenakan*, 1887’de Cenevre’de kurulan *Hınçak* ve Tiflis’te kurulan *Taşnaksutyun* bu komitelerden bazılarıdır.¹⁸¹

¹⁷⁹ BOA, HR.SYS, No. 1858, Gömlek No. 23.

¹⁸⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare [DH.İD]*, No. 185, Gömlek No. 1/28, 2-1.

¹⁸¹ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “Tiflis Şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri”, *Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi*, (VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi, 13-15 Ekim 2015, Gence), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 1/410-413.

1897 yılında Tiflis’te yapılan sayıma göre şehirde yaşayan Ermenilerin nüfusu 47.133 kişi, Rusların 47.599, Gürcülerin 42.206 ve Türklerin 5.785 kişiden oluşmaktadır. Ruslarla aynı nüfusa sahip gibi gözükseler bile Rusların çoğunluğu geçici görevli asker ve memurlardan oluştuğu için Ermeniler sayıca öne çıkmaktadır. Ermenilerin burada bu kadar fazla olmasının sebebi ise Tiflis’in bir ticaret şehri olmasıdır. Ermenilerin büyük bir kısmı ticaret ve zanaatla uğraştığı için nüfus burada yoğunlaşmıştır. Öyle ki Tiflis’in en önemli ticaret merkezi “Ermeni Pazarı” olarak bilinmektedir.¹⁸² Şehrin ticaretinde aktif ve nüfusça fazla olmaları sebebiyle Tiflis’te görev yapan belediye başkanlarının çoğunluğu da Ermenidir. 1875 yılından 1917’ye kadar görev yapan on belediye başkanından sekiz tanesi Ermeni kökenlidir. Yine Tiflis Şehir Meclisi’inde Ermeni üyelerin sayısı diğerlerine göre fazladır.¹⁸³

Ermeniler, Rusya’ya karşı ilk eylemlerini esnaf ve sanatkarlara yapılan vergi zammını proteste için yapmışlar ve bu eylemde zammı geri aldirarak başarılı olmuşlardır. İkinci ve en büyük siyasi eylemleri ise Taşnaksutyun Komitesini kurmalarıdır. Bu komitenin kuruluş amacı, ne olursa olsun tüm Ermenileri tek bir kuruluş altında birleştirmektir.¹⁸⁴

1882 yılında göreve başlayan ve bir buçuk yıl kadar Tiflis’te başşehbenderlik yapan Edvar Bey, Ermeni faaliyetlerini yakından takip etmiş, Osmanlı Devleti’ne raporlar göndermiştir. Edvar Bey, Temmuz 1882’de, Osmanlı teba’ası ekmekçi esnafından üç yüz kadar kişinin başşehbenderlikten vize işlemi yaptırmadan memlekete dönmek için Tiflis’ten hareket ettiğini ve bu kişilerden çoğunun necester, martin¹⁸⁵ gibi çeşitli silahlardan satın aldıklarını belirtmiştir.

Edvar Bey, ayrıca Tiflis’te yayın yapan *Meşak (Mışak)* isimli gazetenin Osmanlı aleyhinde yayın yaptığını Hariciye Nezareti’ne bildirmiştir. Gazetede “Geveze” rumuzuyla çıkan ve Ermenice yazılan haber *Türkiye’den Mektup* adını taşımaktadır. Yazıda Osmanlı sınırları içinde doğuda bulunan Ermenilerin, yüksek vergi ve Kürt baskılarından dolayı vatanlarından ayrılmak zorunda kaldıkları,

¹⁸² Mustafa Tanrıverdi, “Ermenilerin Tiflis’deki Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)”, 19.-20.Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar, (İstanbul: 2015), 1154-1155.

¹⁸³ Tanrıverdi, *Tiflis Vilayeti*, 28-29.

¹⁸⁴ Tanrıverdi, “Ermenilerin Tiflis’deki Siyasi Faaliyetleri”, 1154-1155.

¹⁸⁵ Tek kurşun atan, yivli bir tüfek çeşidi. (Avusturyalı subay ve mühendis Friedrich Martini’nin adından). *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>

hükümetin bu konuda bir önlem almadığı, her gün neredeyse bir Ermeninin öldürüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca Ermenilerin dükkanlarında silah satmadıkları da ifade edilmiştir. Yine Edvar Bey tarafından Ağustos 1883'te Osmanlı Sefiri Şakir Paşa'ya gönderilen yazıda, *Meşak* gazetesi Erivan temsilcisi Mihriyanis'in bir olaya karışması neticesinde evinde ve gazetede yapılan aramalarda bağımsızlık ve ayaklanma ile ilgili yirmi altı maddelik nutuk ve başka dökümanların ele geçirildiği, olay neticesinde beş kişinin tutuklandığı bildirilmiştir.¹⁸⁶ Ermeniler bu nutukta açık niyetlerini ortaya koymuşlardır. Rusya'dan ümidi kestiklerini artık orada ideallerine ulaşamayacaklarını, Osmanlı'da istedikleri bağımsız devleti kurabileceklerini belirtmişlerdir. Bu bağımsızlık için Avrupa devletlerinden Osmanlıya baskı yapmaları yönünde yardım isteyeceklerini de ifade etmişlerdir. Ayrıca silahlanıp örgüt kuracaklarını ve kendilerine tabi olmayan Ermenileri dışlayarak tabi olmak zorunda bırakacaklarını belirtmişlerdir. Yirmi altı maddelik nutuk şöyledir.

- 1- Eçmiyazin'deki Katolikos tahtını Ahtamar Adası'na nakletmek lazımdır. Çünkü patrikhaneyi Rusya'nın taht-ı hükümetinde bıraktıkça bir adım ilerleme elde edemeyiz.
- 2- Ermenilere muhtariyet vermek üzere Devlet-i Âliyye'yi zorlamaya Avrupa kabinelerini mecbur etmeliyiz.
- 3- Türkistan'da ve Rusya'da bulunan Ermenilere yardım edebilmek üzere Ararat Cemiyeti'nin servetini arttırmalıyız.
- 4- Ermenileri uyandırarak vatan sevgileri ve vazifelerini kendilerine öğretici bir takım şarkılar tanzim ve neşr etmeli.
- 5- Esir durumda bulunan kardeşlerimize yardım etmek üzere bir takım genç Ermenileri Ararat Cemiyeti tarafından masrafları verilerek Osmanlı memleketine göndermeli
- 6- Kısa sürede ahaliyi uyandırmak için genç talebeler hazırlanıp gönderilmelidir.
- 7- Yine bu maksada hizmet etmek üzere büyük kıraathaneler tesis etmeli
- 8- Masraflar için kuvvetli yardımlar ile desteklenecek bir cemiyet kurulmalı.
- 9- Halkın kendi ihtiyaçları karşılayabilmesi için bir takım sanayii mektepleri kurulmalı.
- 10- Halkı ikaz etmek üzere papazlara talimat vermeli
- 11- Mektep hocalarının Eçmiyazin Darülfünunu talebesinden seçilmesi tercih edilmeli.
- 12- İki devlet ve tebaa ahalisinin sevgi ve iyi bakış açısı kazanmak için her türlü yoldan istifadeye gayret etmeli
- 13- Lehlilerle ittifaka çalışıp anlarla birlikte harekete gayret etmeli zira anların yardımı daha etkilidir.
- 14- İki devlet tebaasından olan Ermenileri yeni usul silahlar ile silahlandırmaya çalışmalı
- 15- Cemiyet tarafından lazım gelen yerlerde yalnız Ermenilere satılmak üzere tabanca ve tüfek mağazaları kurulmalı.

¹⁸⁶ Sezer Feyzioğlu, "Tiflis Şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri", 1/414-420.

- 16- Osmanlı memleketine giden gençlere ailelerini muhafaza ve sıyanet için silah ve akçe vermeli
- 17- Her hafta patrikhanenin salonunda ücretsiz dersler namıyla umumi dersler açılarak bundan yalnız ahaliyi teşvik maksadına hizmet etmeli
- 18- Hizmet-i devlette bulunan ecnebileri yani cemiyetimize dâhil olmayanları terk-i hizmete mecbur etmek için birer vesile ile tahkir eylemeli
- 19- Bu ecnebilerin yerlerine cemiyetimize mensup Ermenileri tayin ettirmeğe çalışmalıyız ki gerektiğinde bize yardım edebilsinler
- 20-Maksadımıza hizmet sırasında hapis ve esir düşen kişilerin diyet itasıyla kurtulması için külliyetli sermaye ile bir cemiyet tesis eylemeli
- 21-Hasılatı cemiyete ait olmak üzere tiyatrolar kurulması ve icrası
- 22- Papazlık için yalnız Eçmiyazın Darülfünunundan çıkanlar intihap edilmelidir. Zira şimdiki papazlarla böyle mühim maksatta hizmet müşkül olur.
- 23- Cemiyete mensup kişilerden birinin diğerini tanıyabilmek için bir alamet-i farikası vardır.
- 24- İanat-ı nakdiyenin toplanması ve kullanılması konusunda ileride bir talimat-ı mahsus neşr olunacaktır.
- 25- Cemiyetin liderlerini tanıyabilmek için birer alamet-i farika taşıyacaklardır.
- 26- Cemiyet, ifa-yı vazifeye başlayacak ve der-dest tab' olan bir takım talimatlar ileride neşr ve tevzi' edilecektir.¹⁸⁷

Ermeniler hakkında yaptıkları çalışma ve raporlardan dolayı şehbenderler ve şehbenderhânede çalışan diğer memurlar ölüm tehdidi almışlar, hayatlarını tehlikeye atmışlardır. 1892-1899 yılları arasında şehbenderlik yapan Mehmet Esat Bey, Ermeni meselesi hakkında yaptığı çalışmalardan dolayı Ermenilerin düşmanlığını kazandığını, kendisinin isimsiz mektuplarla tehdit edildiğini ve hakarete uğradığını belirtmiştir. Bu tehdit ve hakaretlerden dolayı polis korumasında olmasına karşın üç Ermeninin şehbenderhâneye girdiklerini hatta Arşak isminde bir Ermeninin yattığı odaya ateş ettiğini ve sonucunda tutuklandığını belirtmiştir.¹⁸⁸

Şehbenderlerin gündemini en çok meşgul eden olaylardan biri de Tiflis'te çıkan gazetelerdir. Şehbenderler çıkan gazete haberlerini hiç vakit kaybetmeden Osmanlı Devleti'ne haber vermekte zararlı yayınların ülkeye sokulmaması konusunda devleti uyarmaktadırlar. Rusya'da matbuat sansüre tabidir. Ayrıca Osmanlı Devleti adına Petersburg Sefaretinin Rus hükümetinden aldığı bir teminat vardır. Böyle bir teminat olmasına karşı 1894 yılının Temmuz ayında bazı Rus gazeteleri, özellikle Tiflis'te çıkan Ermenice gazeteler Osmanlı aleyhinde yazılar yayınlamışlardır. Bu yazılardan sonra Osmanlı Devleti bunun kendileri tarafından kabul edilebilecek bir

¹⁸⁷ Sezer Feyzioğlu, "Tiflis Şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri", 1/419-420.

¹⁸⁸ Nusretoğlu, *Güney Kafkasya Raporları*, 537-538.

durum olmadığını ve iki devlet arasındaki ilişkilere zarar verebileceği belirtmiş ve sefaretten derhal bu duruma son vermesini istemiştir.¹⁸⁹ Bu durumun tersi olarak Müslümanlardan da Osmanlı lehine yazı yayınladığı için tutuklananlar olmuştur. 1901 senesinde Şii mezhebine mensup, Genceli on sekiz kişi Osmanlı hükümeti lehine yayın yaptıkları gerekçesiyle tutuklanmıştır. Haklarında yeterli delil bulunmadığı halde onların hapiste tutulması Müslüman halkta endişe oluşturmuş ve Osmanlı Devleti'nin bu konuda bir şeyler yapıp onları kurtaracağını düşünmeye başlamışlardır. Tiflis'ten Hariciye Nezaretine yazılan yazıda Osmanlı Devleti'nin böyle bir girişimde bulunmasının ahali üzerinde oldukça tesirli olacağı ve olumlu bir hava oluşturacağı belirtilmiştir¹⁹⁰

21 Eylül 1894 tarihinde Tiflis Şehbenderliği tarafından *Nordar (Nortar)* isimli gazetede yayınlattırılan reddiye makalesinde Ermenistan manasına gelen “Hepastiyan” tabiri dikkat çekmiştir. Ayrıca makalede imza, olması gerekli faydayı sağlamadığı için bu konuda Tiflis'e uyarıda bulunulmuştur. Tiflis'ten gelen cevapta kullanılan tabirin tercümanın dikkatsizliğinden dolayı sehven meydana geldiği ve tekrarının olmaması için kendisine tenbihatın yapıldığı bildirilmiştir. Tiflis'te çıkan gazetelerden *Kafkas* dışındaki bütün gazetelerin başmuharrirleri ve Matbuat İdare reisi haricindeki gazetecilerin hepsi Ermenidir. Bu sebepten reddiyelerin gazetelere kabulünde sıkıntı yaşanmaktadır. Ayrıca bu gazeteler, reddiyelere ruhsatsız bir şekilde imza koymaktadırlar. Bu konuyu çözmek için gazete yazarlarından birinin elde edilmesi lazımdır. Bu konuda yapılan çalışmalar neticesinde konu çözülmüş *Ercaniğ (Ercani)* gazetesinin başyazarının dil değiştireceği ve reddiyelerin artık ona yazdırılacağı, ayrıca bu yaptığına karşılık olarak da kendisine bir nişan verileceği belirtilmiştir.¹⁹¹ Tiflis Şehbenderliğinden, Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda 3 Temmuz 1903 tarihli *Şark* isimli gazetenin Osmanlıya sokulmaması istenmiştir.¹⁹²

Gazete yazarları da şehbenderler tarafından yakından takip edilmekteydi. 17 Şubat 1908 tarihinde Tiflis Başşehbenderliğinden gelen yazıda Tiflis'teki zararlı yazarlar hakkında Osmanlı Devleti'ne bilgi verilmiştir. Bu yazarlar dört kişidir.

¹⁸⁹ BOA, DH.MKT, No. 267, Gömlek No. 52, 1.

¹⁹⁰ Nusretoğlu, *Güney Kafkasya Raporları*, 545-546.

¹⁹¹ BOA, DH.MKT, No. 262, Gömlek No. 53, 5-6.

¹⁹² Nusretoğlu, *Güney Kafkasya Raporları*, 548.

Ahmet Hamdi: Osmanlı aleyhinde sert makaleler kaleme alan şahıs, Osmanlı ahalisinden olup bir müddet İstanbul'da merkez dairede çalışmış oradan kaçarak Bakü'ye gidip yerleşmiştir.

İsmail Faik: Tiflis'te bulunup, zararlı fikirleri ehli İslam arasında yaymaya çalışmaktadır. Karaman Arapoğlu isimli şahsın oğludur. Ebeveyni Lazistan sancağının Rize kazasındandır. İsmail Faik, Mülkiye mektebinden kaçarak Rize'ye gelmiş, oradan da Mehmet bin Mustafa isimli bir pasaport ile iki sene önce Gence'ye gelmiştir. Gence'de ruhban okulunda öğretmenlik yapmıştır. Sonra Tiflis'e gelerek Ermeniler ile beraber Türkçe- Ermenice gazete için başvuruda bulunmuştur. Gazeteyi çıkarmasına müsaade edilmemesi için Tiflis Başşehbenderliği tarafından Kafkasya valisine başvuru yapılmış olup başvurunun kabul edilmesi ümit edilmektedir.

Fuat: Kendisini her tarafta Giritli Asım Paşa'nın torunu olarak tanıtmaktadır. Askeri okulda okurken ihraç edilip İstanbul'dan uzaklaştırılmış sonra affedilip padişah yaveri olarak görev yapmıştır. Sonra tekrar İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bu defa Bitlis'e yerleşip evlenmiştir, bir tane de çocuğu dünyaya gelmiştir. Dört sene orada kaldıktan sonra hırsızlık suçlusu olarak ceza almış ve oradan firar etmiştir. Sahte pasaportla Van yoluyla Kafkasya'ya gelmiştir. Burada Ermeniler ile ilişkiler kurmuştur. *Şura-yı Ümmet* isimli gazetenin muhabirlerinden biridir. Yakın zamanda bu gazetede Bitlis ahvali ve Osmanlı hükümeti hakkında yazısının yayınlanacağı söylenmektedir.

Ömer Faruk: *Molla Nasrettin* isimli gazetenin yazarıdır.¹⁹³

Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı eylemlere kalkışan Ermeni çetelere, Rusya tarafından silah yardımı yapıldığı belirlenmiştir. 8 Nisan 1905 tarihinde Tiflis'ten Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda Ermeni komitelerinin yönlendirmesi ile harekete geçen çetelere, Gümrü'deki Rus askeri deposundan silah yardımı yapıldığı ve İran sınırından Van'a geçişleri için gerekli kolaylığın gösterildiği belirtilmiştir.¹⁹⁴

Ermenilerin faaliyetlerinden biri de Rusya'dan Osmanlıya silah ve mühimmat taşımaktır. Tiflis'ten yapılan istihbarata göre 1894 yılının Temmuz ayında Bakü'den

¹⁹³ BOA, HR.SYS, No. 1764, Gömlek No. 51, 2-3.

¹⁹⁴ Nusretoğlu, "*Şehbenderlik Raporlarında Ermeni Meselesi*", 124.

Van'a gönderilen buğday çuvallarında bir miktar hartuçun¹⁹⁵ bulunduğu, iki kişinin de çuvallarla beraber gideceği bilgisi verilmiştir. Ermenilerin bulunduğu Van, Erzurum ve Trabzon gibi vilayetlere İstanbul'dan gönderilen yazıda, çuvalların kimin adına gönderildiğinin bulunup onun sorumlu tutulması gerektiği, İstanbul ve diğer vilayetlere gönderilen eşyaların dikkatle aranması gerektiği, Ermenilerin her yerde ve farklı birçok noktada fesat çıkardıkları, onlara karşı dikkatli davranıp tahrik olmamak gerektiği uyarısında bulunulmuştur. Daha sonraki bir yazıda ise Adapazarı'nda Ermenilerin sayısının arttığı, bunların yabancı memleketlerle haberleştikleri ve trenlerle gidip gelirken eşyalarının yanına zararlı evrak ve silah sakladıkları görüldüğünden kasabaya bir iki polis veya hafife gönderilmesi istenmiştir. Bu yazıdan yaklaşık bir sene sonra eşya ve malları aramak için oraya altı polis tayin edilmiştir.¹⁹⁶

Ermeni faaliyetleri içerisinde rahiplerin de olduğu belirlenmiştir. 1895 senesinde Ermeni eşkiyaları için para toplamak için Batum başrahibi Tiflis'e gitmiş ve oradan 35 bin ruble kadar bir para toplamıştır. Ayrıca Ermeni komitelerinin daveti üzerine Batum Ermenileri kiliselerde toplanarak dua etmişler ve komitelere yardımda hiçbir fedakarlıktan kaçınmayacaklarını belirtmişlerdir.¹⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde silahlı eylemlere ve siyasi suçlara karışan Ermeniler, Rusya'ya kaçarak çeşitli şehirlere yerleşmişlerdir. Bakü bu şehirlerin başında gelmektedir. 1903 tarihinde Tiflis Şehbenderliğinden Osmanlı'ya gönderilen yazıda cinayetle aranan Ermeni komitesi şefi Leon Paşhalian'ın tutuklanarak iade edilmesinin Rusya'dan istendiği bildirilmiştir.¹⁹⁸

Ermeniler çeşitli sebepler ile Osmanlı topraklarına getiriliyor ve memleketin değişik bölgelerine yerleştiriliyorlardı. *Orizon* isimli Ermeni gazetesi, Ermenilerin fakr-u zaruret içerisinde olmasını bahane ederek masrafları gazeteden karşılanmak üzere iki yüz sonrasında ise bir o kadar kişinin yani toplam dört yüz kişinin memleketlerine gönderileceğini duyurmuştur. Bu haber 2 Nisan 1914 tarihinde Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından şifre telgrafla bildirilmiştir. Münir Süreyya Bey, bu konuda Kars Başşehbenderliğine bilgi verildiğini, Erzurum ve Van

¹⁹⁵ 1.Topa merminin arkasından sürülen kese içine konmuş barut, top fişengi.
2.Top arabasının arkasındaki fişek ve gülle koymaya mahsus sandık. *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com>

¹⁹⁶ BOA, *DH.MKT*, No. 261, Gömlek No. 36, 1, 4, 9.

¹⁹⁷ Nusretoğlu, *Güney Kafkasya Raporları*, 531-532.

¹⁹⁸ Nusretoğlu, "*Şehbenderlik Raporlarında Ermeni Meselesi*", 123.

valiliklerine talimat verilerek gelecek kişilerin arkasına hafîye takılmasını ve takip edilmelerinin sağlanması istemiştir. Bu konuda ayrıca Dahiliye Nezaretine de bilgi verilmiştir.¹⁹⁹

2.1.2. Taşnaksutyun Komitesi

Taşnaksutyun Ermenice federasyon demektir. Komitenin asıl adı *Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakıdır*.²⁰⁰ Komite 1890 yılında kurulmuş olup merkezi Tiflis'tir. Trabzon, İstanbul ve Van'da şubeleri vardır. Ermeni kültürünü korumak isteyen cemiyetler ile bağımsızlık yanlısı ihtilalcilerin birleşmesiyle oluşan bir komitedir. Komite üyeleri köylüsünden memuruna, işçisinden din adamına kadar farklı gruplardan oluşmaktadır ve hepsi aynı amaç için birleşmişlerdir. Amaçları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma başlatarak bağımsız Ermeni devleti kurmaktır. Silahı, şiddeti ve terörü benimseyen bir komitedir. 1892'de Tiflis'te yapılan bir toplantıda alınan kararlardan biri Osmanlı'da yaşayan Ermenileri silahlandırmaktır.²⁰¹

Komitenin kurucuları Krisdapor Mikaelyan [Hristofor Mikaelyan], Stepan Zoryan, Simon Zavaryan'dır. Sloganı, "Türkü, Kürdü, nerede ve hangi şartlarda görürsen öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al" şeklindedir. Doğu ve batı olarak iki gruba ayrılan komitenin Batı bölümü Avrupa'daki devletleri de kapsamaktadır. Batı grubunun asıl görevleri *Truşak* ve diğer gazetelerle komitenin propagandasını yapmak, finans işlerini yürütmektir. Paris, komitenin önemli merkezlerinden biridir. Komite üyeleri burada *Pro-Armenia* isimli bir gazete çıkarmakta, *Haraç*, *Alik*, *Hayrenik*, *Razmik* gibi gazetelerle Avrupa'ya fikirlerini yaymaktadırlar. Doğu bölümü ise Türkiye'nin doğusunu ve İran'ı kapsamaktadır. Bunlar daha çok ihtilal işlerini yürütmektedirler.²⁰²

Partinin Doğu bölümü 1899 yılında Tiflis'te bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda alınan kararları uygulayabilmek için yaklaşık bir milyon rubleye ihtiyaç

¹⁹⁹ BOA, HR.SYS, No. 2776, Gömlek No. 75, 1.

²⁰⁰ Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2008), 324.

²⁰¹ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012), 291-293.

²⁰² Ömer Lütfi Taşçıoğlu, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Siyasi ve Hukuki Gerçekler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015), 50-53.

olduğu belirtilmiştir. Parayı toplamak için zor kullanma kararı alınmış ama bu karar yürürlüğe girmemiştir. 1900 yılında tekrar bir toplantı yapılmış ve bu toplantıda zengin Ermenilerden zorla para toplamaya karar verilmiştir. Para vermek istemeyen üyeler ölüm tehdidi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu toplanan paralar sebebiyle I. Dünya Savaşı'na kadar iyice güçlenen cemiyet, Ermenileri örgütlemiş böylece Ermeniler, Osmanlı'nın karşı saflarında Rusya'nın yanında savaşmışlardır.²⁰³

Taşnak Partisi'nin Doğu Anadolu'da örgütlenmek ve oralarda isyan çıkarmak için maddi desteğe ihtiyacı vardı. Bu maddi desteği partiye Rusya sağlamıştır. 1915 yılında Tiflis'te toplanan kongrede, yardım ve ayaklanma planı çerçevesinde Taşnak Partisi'nin askeri kanat temsilcisinin raporuna göre bu yardım şöyle anlatılmaktadır. “Rus Hükümeti, savaşın başlarında Türkiye'deki Ermenileri silahlandırmak ve savaş sırasında ayaklandırmak için ön harcamalara 24.2900 ruble vermiştir. Gönüllü birliklerimiz Türk ordusunu yaracak, ayaklananlarla birleşecek, cephe gerisinde anarşi yaratacak, böylelikle Rus ordusunun hareketini ve Doğu Anadolu'nun işgalini sağlayacaktır”²⁰⁴

2.1.3. Difai Cemiyeti

Kafkasya'nın Tiflis, Bakü, Şuşa Nuha ve Demirhanşura gibi başlıca merkezlerindeki Müslümanlar, Ermenilerin baskılarına karşı mal ve canlarını korumak için bir takım cemiyetler kurmuşlardır. Bu cemiyetler sonradan açıktan açığa siyasi bir hal almıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri Difai Cemiyetidir. Bu cemiyetin en dikkat çeken yanı Sünni, Şii ve diğer tüm müslüman mezhepler arasında hiçbir ayırım yapmadan kardeşlik adı altında İslam namıyla hepsini birleştirmesidir. Diğer İslam beldeleri ile bağlantıları olmakla beraber başlıca merkezleri Erivan, Şuşa, Nuha, Bakü ve Tiflis'tir. Tiflis Başşehbenderliği bu cemiyet ile alakalı şöyle bir ifade kullanmıştır “Kafkasya'daki Gürcüler ve Ermeniler gibi Müslümanlar da yeni fikirlerin cereyanına kapıldılar. Yavaş yavaş o fikre yöneliyorlar.”

²⁰³ Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun”, 319.

²⁰⁴ Arzu Boy, “1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus- Ermeni İşbirliği”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10/18 (2018), 119.

Cemiyetin Teşkilatı

Azadan her biri kendi mali durumuna göre bir meblağ öder. Bu şekilde elde edilen hasılat ile muharip ve milis kuvvetlere silah ve mühimmat satın alınmakta ve bu askerlere aylık 25 ile 40 ruble arasında değişen maaşlar verilmekteydi. Milislerin çoğunluğu Dağıstan ahalisinden olup sayıları yirmi bin olarak tahmin edilmektedir. Bu durum cemiyetin çok zengin ve kalabalık olduğunu ve pek çok üyesinin bulunduğunu göstermektedir.

Cemiyetin Vazifeleri

1. Rusya hükümeti tarafından zapt ve idare olunan cami medrese ve sair müesseselere ait mülk ve vakfiyeyi isteyerek veya zorla iade ettirmek.
 2. Sonraları hükümetin malı olan arazide kira usulu ile ekip biçtiklerinden dolayı bu arazinin yalnız hasılatından istifade eden Müslüman köylüler için Rus hükümetinden arazi üzerinde hak talebinde bulunmak.
 3. Bu köylülerin Osmanlı'ya göç etme serbestliği olması. Ektikleri araziye satma hakkına sahip olmaları.
 4. Kafkasya'da yaşayan Hristiyan halk gibi Müslümanlara da iktisadi ve siyasi hakların verilmesini sağlamak.
 5. Müslümanların hakkını ihlal edenlere karşı taarruz ve müdafaa için birleşmek.
- Kafkasya'daki Ermeni ve Müslümanlar arasındaki sataşmaların Rus hükümetinin tahrikiyle olduğuna dair Müslümanlar arasında bir kanaat olması sebebiyle, Rus memurlarından Müslüman ve Ermeniler arasında nifak ve ayrılığı devam ettirme ve bir topluluğu diğeri aleyhinde tahrike rast gelinirse gereğinin yapılmasına karar verilmiştir.²⁰⁵

2.1.4. Mali ve Ticari Konular

Rusya'nın en önemli ticaret ve sanayi şehirlerinden bir tanesi Tiflis'tir. Tiflis'te sanayi ve ticaretin bu denli gelişmesinin en önemli sebeplerinden bir tanesi demiryollarının yapılmasıdır. 1872'de Tiflis-Poti hattı, 1883'te Tiflis-Bakü hattı açılmıştır. Demiryollarının açılması ile Tiflis'te fabrika sayısı artmaya başlamıştır. 1890 yılında Tiflis'te iki yüz elli sekiz fabrika ve üretim merkezi bulunmaktadır. Bu fabrikalar deri, sabun, yağ, tütün, pamuk vb. alanlarda faaliyet göstermektedir. Ayrıca

²⁰⁵ BOA, HR.SYS, No. 1380, Gömlek No. 57.

madenlerden çıkarılan demir, çelik ve bakır da Tiflis'teki fabrikalarda işlenmektedir. Tiflis'te fabrikalardan hariç küçük dükkanlarında el işçiliği yapan birçok zanaatkar da bulunmaktadır.²⁰⁶

Tiflis'in kırsal kesiminde oturan Hristiyan halk genelde bağcılıkla uğraşmaktadır. Bu bağlarda yetişen üzümünden üretilen şaraplar tüccarlar aracılığıyla diğer ülkelere pazarlanmaktadır. Tiflis'te üzümünden hariç buğday, arpa, pamuk, tütün, ipek böceği, dut, elma, erik, şeftali vb. gibi ürünler de yetiştirilmektedir. Rusya'da tütün üretimi Osmanlı'dan göç eden Rumlar sayesinde 1800'lü yılların sonunda artmıştır. Kafkasya'da yetiştirilen tütünün işleme ve pazarlama merkezi Tiflis'tir. O yıllarda Tiflis'te altı tane tütün fabrikası bulunmaktadır. İpek böceği üretiminde Bursa'dan getirilen tohumlar Tiflis'ten tüm Kafkasya'ya dağıtılmaktadır. Hayvancılıkta ise koyun yetiştiriciliği ön plana çıkmaktadır. Bu işi genelde Gürcüler ve Türkler yapmaktadır. Pazarlama işini Ermeni tüccarlar yürütmektedir. Üretilen yün ve peynirler o tüccarlar aracılığıyla satılmaktadır. Hayvancılığın gelişmesi ile Rusya'da baytarlık mesleği de ön plana çıkmıştır. O dönemde Rusya'da dört tane baytar okulu bulunmaktadır. 1910 yılında Osmanlı'dan bir baytar heyeti Rusya'ya gitmiş, orada bazı okullar ziyaret edilmiş, karşılıklı fikir alışverişi yapılmıştır.²⁰⁷

Rusya ile Osmanlı arasında ticaret yapan kişiler mal alışverişi için iki ülke arasında gidip gelmekteydi. Bu gidiş geliş esnasında pasaport vize işlemlerinin hızlı bir şekilde yapılması için Rusya Sefaretinin isteği ile Hariciye Nezareti tarafından bazı tüccarlar için şebenderliklere talimat verilmesi istenmiştir. Revan vilayetinin Aleksandrapol kasabasında oturan ve ticari işler için Erzurum, Diyarbakır ve Ma'muretülaziz vilayetlerine gitmek zorunda olan Avedis Dramyof'un pasaport vizesinin yenilenmesi için Tiflis, Batum ve Kars şebenderliklerine emir verilmesi istenmiştir.²⁰⁸

Ermeni olayları yüzünden Ermeni tüccarların Osmanlı'ya girip çıkması zorlaşmıştır. Ermenilerin şebenderhânenen pasaport vizesi yaptırması mümkün değildir. 9 Mart 1901 tarihinde Tiflis'ten gelen yazıda bazı Ermenilerin pasaportlarını vize yaptırmadan İstanbul'a gidip daha sonra Rusya'ya döndükleri haber verilmiştir.

²⁰⁶ Tanrıverdi, *Tiflis Vilayeti*, 113-116.

²⁰⁷ Tanrıverdi, *Tiflis Vilayeti*, 104-112.

²⁰⁸ BOA, *HR.İD*, No. 51, Gömlek No. 84, 1.

Örnek olarak Diran veledi Petros'un yaşadıkları anlatılmıştır. Mallarını Rusya gümrüğünden geçirmek için bir Osmanlı tacirine tavsiye mektubu yazdırmak için Tiflis Şehbenderhânesine gelen Ermeni Grogoryen cemaatinden elli yaşlarında Diran veledi Petros, Sivastopol'a gitmek için İstanbul'dan yola çıkıp Tiflis'e geldiğini, burada bir ay kaldıktan sonra tekrar Batum yoluyla İstanbul'a döndüğünü ve tekrar Tiflis'e geri geldiğini ve hiçbir problemle karşılaşmadığı anlatmıştır. Yazının devamında tüccarlara tanınan haklardan Tiflis'teki tacirlerin de yararlanmak istediği, bu itibarla İstanbul'a dönmek isteyen Ermeni tüccarların pasaport vizelerinin şehbenderhânedan yaptırımalarının mümkün olup olmadığı şeklinde Tiflis'ten gelen soruya, Ermenilerin istisnasız Osmanlıya girişleri men edilmiştir şeklinde cevap verilmiştir.²⁰⁹

Muş ve Kayseri'den tüccarlar Rusya'da ticaret yapmaktadırlar. Muş sancağından olup ticaret için Rusya'da bulunan kişilerin zimmetlerindeki mallar ve ikametleri köy ihtiyar heyetleri tarafından gönderilmiştir.²¹⁰ Kayseri'den üç kişinin ticaret için Tiflis'e gittikleri ve Şuşa yol bedeli olarak 36 kuruşun kendilerinden tahsil edilerek gönderilmesi istenmiştir.²¹¹

Tiflis Şehbenderhânesine gelen yazılarda alacak verecek meseleleri de yer etmiştir. Muş sancağı, Sufla mahallesinden Yakup bin Ali ile Cifar mahallesinin (Cigar) Ermeni milletinden Harut veledi Kigor'un, Tiflis'te hamallık yapan Artin veledi Serkiz'den olan alacaklarından dolayı Serkiz'in boş olan arazisinin satılarak bedelinin kendilerine verileceği ve bu durumun Serkiz'e tebliği istenmiştir.²¹²

Şehbenderhâne vekâlet aracılığıyla Osmanlı vatandaşlarının satış işlerini de gerçekleştirmektedir. Konya'da ikamet eden Dağıstan muhacirlerinden Lokman Efendi, Rusya'nın Terekli vilayeti, Bağlamaz kazası, Balkarseki köyünde anne ve babasından kalan arazi ve emlakı Tiflis Şehbenderliği aracılığıyla satmak istediğine dair bir dilekçe veriyor. Kendisine satış için ya bizzat kendisinin gelmesini veya vekil göndermesi gerektiği bilgisi veriliyor. Bunun üzerine Lokman Efendi, memlekette

²⁰⁹ BOA, HR.SYS, No. 2863, Gömlek No. 29, 1, 4.

²¹⁰ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 6, 2.

²¹¹ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 20, 2.

²¹² BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 30, 2, Gömlek No. 47, 2, Gömlek No. 44, 2.

bulunan akrabalarından Ömer bin Baykan ve İslam bin Mevsuk'un bu konuda vekil olduklarına dair Konya Mahkemesinden tasdikli belgeyi gönderiyor.²¹³

Tiflis Şehbenderliği Rusya ile yapılan ticarette iki ülke arasındaki güvenin azalmaması, Osmanlı Devleti'nin çıkarların korunması için her türlü durumu yetkililere haber vermektedir. 13 Temmuz 1905 tarihli belgede, bir şahsın İpek böceği tohumu sattığı ve hileli durumların ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Bunun önlenmesi için fabrika markalarının Rusya tarafından tescil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bununla ilgili İstişare Odası tarafından gelen yazıda, "bir şahsın Osmanlı'dan getirdiği İpek böceği tohumunu Rusya'da yaptırdığı kutulara koyup satmasında herhangi bir mani olmadığı belirtilip, aynı şahsın Rusya'dan elde ettiği tohumu Osmanlı mahsulu olarak satmasının Osmanlı ticaretine zarar vereceği ifade edilmiştir. Bu duruma doğrudan doğruya müdahale yolu olmadığından hile sabit ise kendisine nasihat etmek ve alışveriş yaptığı kişileri uyarmak gerekir. Öncelikle hile olup olmadığı incelenmelidir" şeklinde cevap verilmiştir.²¹⁴

Rusya'daki kişilerden borcunu tahsil edemeyen Osmanlı vatandaşları, şehbenderliğe müracaat ederek borçlarını alıyorlardı. Ermeni milletinden Trabzonlu Kalemkâryan Kirkor, Rusya'nın Bakü şehrinde Hacı Yağrof (?) kumpanyasının birinci gaz deposunda çalışmaktadır. Harbiye öğrencilerinden Mazhar Efendi'nin merhum babası Hasan Tahsin'in kendisinden 90 lira senetli alacağı olduğu, bunun Kirkor'un maaş veya gelirinden kesmek suretiyle ödenmesi konusunda Mekatib-i Askeriye Nezaretinden bir yazı gelmiştir.²¹⁵

Rusya'da çalışan Osmanlı Vatandaşları paralarını şehbenderhâneye emenat olarak bırakmaktaydı. Kosova'nın Prizren kasabası Esterçika köyünden Miloş Yavan ve Mitro Rodor, Tiflis Tramvay Kumpanyasında amelelik yapmaktadırlar. Memleketlerine dönerken Tiflis Şehbenderliğine emanet olarak 13 Fransız altını vermiş olduklarını arzuhalde bildirmişlerdir. Cevabında bunun emenat olarak bırakılmadığı, kumpanyadan tahsil edildiği ve üçte birinin Mitro Rodor'ö ödendiği bilgisi verilmiştir. Geriye kalan üçte ikisinden de parayı almak için kumpanyaya giden katibin yol masrafı çıkartılmıştır.²¹⁶

²¹³ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 36, 2.

²¹⁴ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 73, 1.

²¹⁵ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 76, 3.

²¹⁶ BOA, DH.MKT, No. 1047, Gömlek No. 69, 1,5, 8.

Tiflis'te oturan ve ticaretle uğraşan Artin Mısıryan'a tebliğ için poliçe ihtarnamesi gönderilmiş fakat kendisi ihtarnameyi kabul etmemiştir. Durum İstanbul'a bildirilince iki şahit huzurunda evinde bulunan birine teslim edilmesi ve rapor tutulması istenmiştir.²¹⁷

Bazı vatandaşlar memlekete dönmek için paraları olmadığı için şehbenderhâneneden borç almışlardır. Mesela Van'a bağlı Erçiş kazasından olan Ahmet Şevki, İstanbul'da Meclis-i Ayan azasından olan Abdulkadir Efendi'nin evine gideceğini söyleyerek, Tiflis Şehbenderliğinden 66 kuruş almıştır. Kendisinin bulunarak bu parayı Hariciye Nezaretine göndermesi istenmiş fakat yapılan tahkikat neticesinde şahsın İstanbul'a geldiğine dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır.²¹⁸

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan ticaretinde Tiflis'in ticari merkez olmasından dolayı Tiflis Şehbenderliği de önemli bir yere sahiptir. 23 Aralık 1911 tarihinde Erzurum'dan Dahiliye Nezaretine yazılan ve Rusya Telgraf Komiseri imzalı bir telgrafta, Erzurum Narman'daki fazla erzakın Rusya'ya ihracı için Yeniköy'de bir kapı açılmasına karar verildiği belirtilmiştir. Bu kapının açılması halinde Rusların Narman'a bir memur tayininin gerekli olduğu belirtilmiştir. Yakın zamanda Mecingerd köyünde geçici bir kapı açılmasına izin verilmiş ise de Rusya'nın gümrük memurları kendi hükümetlerinin bir emri olmadıkça memur tayin edemeyeceklerini, ithalat ve ihracata müsaade etmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Bir kapı açılacaksa bu Tiflis Şehbenderliği aracılığıyla olmalıdır.²¹⁹

Şehbenderhâne, vatandaşların vekâlet işleri ile de meşgul olmaktadır. Tiflis'te oturan Van'lı iki tüccar Kırkor veledi Manuk ve Hayit veledi Ohannes, Ohannes veledi Serkesyan'a vekâlet vermişlerdir. Hariciye Nezaretinden bu vekâletin devam edip etmediğinin araştırılması istenmiştir.²²⁰

Osmanlı teba'asından olup Zansul Madeni'nde²²¹ çalışırken kaza sonucu yaralanan veya ölen işçiler bulunmaktadır. Osmanlı konsolosluk raporuna göre olayda Osmanlı vatandaşı kırk işçi toprak altında kalmış ve yedi işçi ölmüştür. Rus

²¹⁷ BOA, HR.H, No. 305, Gömlek No. 1, 4.

²¹⁸ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi [DH.EUM.THR]*, No. 34, Gömlek No. 48, 2.

²¹⁹ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası [DH.EUM.VRK]*, No. 9, Gömlek No. 1, 1.

²²⁰ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 64, 2.

²²¹ Artvin, Murgul ilçesi. "Murgul bakır madeni" maddesi, tr.m.wikipedia.org.

kaynaklarına göre ise 13 Kasım 1913 tarihinde sabah saatlerinde meydana gelen göçük nedeniyle dokuz kişi ölmüş, hafif ve ağır olmak üzere yirmi dört kişi yaralanmıştır.²²² Batum'dan ölen ve yaralanan işçilere tazminat verilmesi konusunda Rus hükümetinin zorluk çıkardığı bildirilmiştir. Madenin işletmesi Tiflis'te bulunan *Kafkasya Madenleri İdaresinde* olduğu için konu Prens Said Halim Paşa tarafından 11 Haziran 1914 tarihinde Tiflis Başşehbenderliğine yazılmıştır. Yazıda, ne sebeple olursa olsun kanuna göre kaza sebebiyle ölenlerin ailelerine tazminat verilmesinin zaruri olduğu, Rus veya diğer ülke vatandaşlarına tazminat verilirken Osmanlı vatandaşlarına tazminat verilmemesinin kabul edilemez olduğu, ayrıca bu uygulamanın maden idaresinin keyfi uygulaması olduğu belirtilmiştir. Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey gönderdiği cevapta, kendisinin bu konu ile ilgili teşebbüste bulunduğunu fakat Rusya'da aşırı milli bir tutum olduğundan olumlu bir sonuç beklemediğini dile getirmiştir.²²³

O dönemlerde Rusya'dan ziraat aleti satın alınmaktadır. Şehbenderler bu satın alma işlerini de yürütmektedirler. 17 Haziran 1915'te Bitlis'ten gelen yazıda, geçen sene mayıs ayında Van idaresi tarafından ziraat aleti almak için Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'e 1.000 lira gönderildiği, savaş sebebiyle aletin alınıp gönderilmesine imkan olmadığından o paranın Münir Bey'den alınıp geri gönderilmesi istenmiştir. Üç sene sonraki (1918) bir belgede Münir Bey'in fabrika ile anlaştığının fakat savaş çıktığı için nakliyesinin mümkün olmayacağından teslim edilemeyeceği bildirilmiştir. Münir Bey para yanında olduğu halde önce İstanbul'a daha sonra da Cenevre'ye gitmiştir.²²⁴ İki defa iade olunacağı bildirilmiş fakat bir cevap alınamamıştır. Dahiliye Nezaretinin yazısı ile meblağın gönderilmesi için gerekenin yapılacağı bildirilmiştir.²²⁵

²²² Geniş bilgi için bk. Resul Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 160.

²²³ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 70, 1, 2.

²²⁴ Burada bir yanlışlık olsa gerek çünkü Münir Süreyya Bey önce Cenevre'ye gitmiş daha sonra İstanbul'a gelmiştir.

²²⁵ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti [DH.UMVM]*, No. 131, Gömlek No. 61, 2,- No. 157, Gömlek No. 36, 1.

2.1.4.1. Şehbenderlik Masrafları

Tiflis ve çevresinde meydana gelen karışıklıklar fiyatların yükselmesine neden olmuştur. 21 Kasım 1905 tarihli Tiflis'ten gelen tahriratta, Kafkasya'da meydana gelen karışıklıklardan dolayı her şeyin özellikle asli ihtiyaçların pahalı olmasından dolayı maaşların bir an önce ödenmesi rica edilmiştir.²²⁶

1900'lü yılların başında şehbenderlik eşyaları kiralama usulü ile satın alınıyordu. 21 Kasım 1906 tarihinde Muhasebe Kalemine yazılan yazıda, Tiflis Şehbenderhânesinin eşyalarının kullanılamaz olduğu, bu şekilde eşrafı ağırlamanın mümkün olmadığı ifade edilmiş ve senelik hasılatı 50 lira ile kiralama usulu eşya almak için izin istenmiştir. Gelen cevapta, bu sene hasılatında bildirilmediği için bunun mümkün olmayacağı, gelecek seneye kadar idare edilmesi ve eşyaların yazılı olduğu defterin kendilerine gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca eşya talep etmenin önemli bir konu olmadığı, bunun için telgraf çekilmemesi gerektiği ve bu telgraf masrafının kendisi tarafından ödenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bir sene sonra yani 1907 senesinde eşyaları yenilemek için iki maaş miktarı ödenek istenmiş ama sadece bir maaş yani 2.700 kuruş ödeneceği bildirilmiştir.²²⁷

Kimi zaman şehbenderler kendileri için zam istemiş fakat bu zam Hariciye tarafından olumlu karşılanmamıştır. 1908 yılında Başşehbender Feyzi Bey, başşehbender tahsisatlarının 1.300 kuruş olduğunu kendisinin ise sadece 900 kuruş aldığını ifade ederek zam istemiştir. Muvazene meyanında (gelir ve gider arasındaki denklik) karşılığı olmayacağı için bu zam talebi reddedilmiştir.²²⁸

Bir tahkikat için Bakü'ye gitmesi gereken Başşehbender Feyzi Bey'e yol harcırahı olarak 2.700 kuruş ödeneceği bildirilmiştir.²²⁹ 1909 yılında Tiflis Başşehbenderliğinde kâtip maaşı 540 kuruştur.²³⁰

Hariciye Nezareti; şehbenderliğe eşya almak, veya orada çalışan memurların maaşını arttırmak gibi konularda harcamalara kısıtlama getirirken, Meşrutiyet kutlamaları sebebiyle yapılacak kutlamalarda masraftan kaçınmamıştır. Başşehbender Eşref Cafer tarafından 4 Temmuz 1910 tarihinde gönderilen tezkirede, 11 Temmuz'da

²²⁶ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 17.

²²⁷ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 19, 26.

²²⁸ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 31.

²²⁹ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 32.

²³⁰ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 38.

konsoloslukta resmi kabul olacağı için akşamında şehbenderhânenin kandillerle aydınlatılmasını, gece gündüz İran Şehbenderliği gibi bir askeri muzikanın (orkestra) tutulmasını teba'a ve Müslümanların istediğini fakat bunun için en az 100-150 ruble masraf olacağını, bunun kendisi tarafından karşılamasının çok zor olduğunu bildirmiştir. 21 Temmuz'da Hariciye'den gönderilen yazıda, 10 Temmuz milli bayramında resmi kabul masrafı olarak 1.000 kuruşun hasılatından alınmasına izin verilmiştir.²³¹

Hariciye Nezareti şehbenderhâne çalışan memurlara fazla maaş ödeyemediği için zaman zaman şehbenderler eleman bulmak veya onları şehbenderhâne tutmak konusunda sıkıntı yaşamışlardır. 13 Ağustos 1912'de Tiflis başşehbenderi tarafından gönderilen yazıda, katibin kendisine vaad edilen zammı alamadığı için işi bıraktığı, yerine Rüstem bin Şerifov'un geldiğini eğer kendisine zam yapılmazsa onun da fazla duramayacağı, bu paraya çalışacak kâtip bulmanın çok zor olduğu bu konuda gerekenin yapılması istenmiştir. Gelen cevapta zammın bu sene yapılamayacağı ancak gelecek sene mümkün olabileceği belirtilmiştir. Bu kâtip Münir Süreyya Bey göreve geldiğinde hala görevine devam etmekteydi. Başşehbenderin göreve başladığının ikinci günü kendisine gelmiş ve 500 kuruş maaş aldığını eğer zam yapılmazsa Mart sonu ile istifa edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Münir Bey, Hariciye Nezaretine bir yazı ile başvurmuş ve Tiflis gibi pahalılığın olduğu bir yerde bu kadar para ile geçimin gerçekten zor olduğunu, katibin görevinin sadece yazı yazmak olmayıp Osmanlı'ya manevi surette hizmet ettiğini, dini bütün ve gayretli biri olduğunu, kendisinin dahi uşağına 400 kuruş maaş verdiğini belirterek kâtip için 500 kuruş zam talep etmiştir.²³²

Tiflis Şehbenderliği Balkan Harbi sebebiyle Hilal-i Ahmer Cemiyeti için yardım toplama faaliyetine katılmış ve Kasım 1912'de Tiflis'ten "Hilal-i Ahmer" için yardım olarak 5 lira-i Osmani ve iki kıta çek gönderilmiştir.²³³

Şehbenderhânenin kirası yıllık olarak ödenmektedir. Tiflis Başşehbenderhânesinin 1 Mayıs 1913'ten itibaren bir yıllık kirası olan 1.400 ruble, mülk sahibine ödenmiş ve senet Hariciye Nezaretine gönderilmiştir.²³⁴

²³¹ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 40.

²³² BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 44, 47.

²³³ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 45, 1.

²³⁴ BOA, *HR.İD*, No. 691, Gömlek No. 45, 4.

19 Mart 1914 senesinde Tiflis tarafından şehbenderhâne için yeni eşya talebinde bulunulmuştur. Başşehbender Münir Süreyya Bey, şehbenderhâne sadece kançılara eşyası ve üç beş tane eski sandalye ve masa olduğundan bahsederek, şehbenderhâne bir yemek, bir de salon takımına ihtiyaç olduğunu, ekte gönderdiği cetvelde fiyatları yazdığını ve iki oda için toplam 2.750 ruble, ayrıca yemek takımları için de 500 ruble, toplamda 3.250 rubleye yani 380 liraya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Hariciye Nezareti cevabında, bütçenin yeterli olmamasından dolayı sadece bir odanın tefrişinin yapılmasının uygun olacağını, o odanın da misafir salonu olmasının uygun olacağını beyan etmiş ve yeniden bir liste oluşturulmasını istemiştir.²³⁵

Osmanlı Devleti'nin bazen Şehbenderhâne çalışanlarının maaşlarını birkaç ay geciktirdiği ve geç ödediği olmuştur. 10 Nisan 1914 tarihinde Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından gelen yazıda, Brezilya memuriyetinden kalan parasını aldığını o günden bu yana hiç bir maaş alamadığı, ayrıca Tiflis'e giderken yol harcırahını da alamadığını belirtmiştir. Gelen cevapta şubat, mart ve nisan maaşlarının gönderildiğini, İstanbul'da izinli iken memuriyeti değiştirenler veya ayrılanlara harcırah verilemeyeceğine dair bir kanun olması sebebiyle harcırahın ödenmediğini bunun için Şura-yı Devlet tarafından alınacak kararın beklendiği ifade edilmiştir.²³⁶

9 Eylül 1914 tarihli belgeye göre şehbenderhâne çalışan memurların Temmuz ayı maaşları şu şekildedir.

Tablo 1. Şehbenderhâne Çalışan Memur Maaşları

	Maaş	Tahsisat	Toplam
<i>Başşehbender</i> Münir Süreyya	3.398	1.938	5.336
<i>Kançılar</i> Ali Rauf	848	968	1.816
<i>Kâtip</i> Rüstem Şerifov	521		521
Genel Toplam			7.673 kuruş

Şehbenderhâne bütçesinde; 1903 yılı 8.114 kuruş, 1904 yılı ilk altı ay 10,518 kuruş, Refet Bey'in Tiflis'e ulaşmasından Şubat 1905'e kadar 8.110 kuruş, 1905 yılı

²³⁵ BOA, HR.İD, No. 691, Gömlek No. 49, 1, 2.

²³⁶ BOA, HR.İD, No. 691, Gömlek No. 52.

ilk üç ay 5,668 kuruş²³⁷ hasılat fazlası çıkmıştır.

1914 senesinde vize işlemlerinin artık şehbenderlikten yapılmaması sebebiyle 4.000 kuruş değerindeki dört yüz adet pasaport pulu Hariciyeye iade edilmiştir.²³⁸

2.1.4.2. Pasaport ve Gümrük İşlemleri

Rusya gümrüğünden geçerken eşyalarına el konulan vatandaşlar Tiflis Şehbenderliği aracılığıyla onları geri alabilmek için müracaat etmişlerdir. Beyazıt sancağı Sıhhiye Baytarı İbrahim Kemalettin Efendi de onlardan biridir. 22 Aralık 1910 tarihinde yazdığı arzuhalde, hastalığı sebebiyle iki ay önce hava değişimi için Rusya yoluyla Bursa'ya gelirken mesleğine ait yüz on bir adet kitabının Rusya Devleti'nin Ürgüf [Orgov] gümrüğünden geçerken elinden alındığını ifade etmiştir. Kitapların incelenmek üzere Tiflis'e gönderileceği, kendisinin yabancı memlekette beklemesine gerek olmadığı söylenmiştir. Kitapların alıkonulmasının sebebi memurların Türkçe bilmemeleridir. İbrahim Bey'in ifadesine göre içlerinde zararlı hiç bir şey yoktur. Hepsi not tutmak suretiyle elde edilmiş bilimsel ilmi kitaplardır. İbrahim Kemalettin Efendi, 27 Nisan 1911 yılında Malkoçlar Muayene-i Hayvaniyeye tayin olmuş fakat kitapları henüz gönderilmemiştir. Kasım ayında Tiflis'ten kitapları ambalaj ile göndermek için 10 ruble para istenmiştir.²³⁹

1912 senesi Nisan ayında Tiflis'te ikamet eden teba'a-yı Osmaniyye'den otuz kişi pasaportlarının vizesi için kişi başı 6 ruble 5 kapık, mayıs ayında on kişi pasaport düzenlenmesi için kişi başı 600 kuruş göndermişlerdir. Temmuz ayında kırk kişinin pasaportlarının hazır olduğu Tiflis'e bildirilmiştir.²⁴⁰

2.2. Askeri Faaliyetler

Şehbenderliğin önemli görevlerinden biri de Rusya'nın askeri hazırlıklarını ve yığınaklarını Osmanlı'ya haber vermektir. 1900 yılının ağustos ayında Batum Şehbenderliğinden Harbiye Nezaretine gönderilen tezkirede, Rus gemisiyle gelen üç

²³⁷ BOA, HR.İD, No. 691, Gömlek No. 6-7-8-10.

²³⁸ BOA, HR.İD, No. 691, Gömlek No. 47, 53.

²³⁹ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 50, 3, 4 - No. 307, Gömlek No. 51, 4, 6, 10.

²⁴⁰ BOA, HR.İD, No. 691, Gömlek No. 42.

yüz elli sandık gülle, beş yüz sandık barutun Batum'dan çıktığı, üç bin sandık peksimet ve sekiz adet top arabasının Tiflis'e gönderildiği bildirilmiştir.²⁴¹

1903 yılında Rus hükümetinin sahil şeridindeki bölgelere peksimet dağıttığı ve Oltu kazasına devamlı peksimet geldiği Erzurum vilayetinden telgraf ile haber verilmiş olup Tiflis Şehbenderliğinden durum tahkiki yapılması ve elde edilen malumatın bildirilmesi istenmiş.²⁴² On gün kadar sonra Tiflis Şehbenderliği vekâletinden; Rusya'nın kordon boylarında askerlere peksimet dağıttığı ve Oltu kazasına pek çok peksimet gönderildiği doğrulanmıştır.²⁴³

Osmanlı Devleti Rusya'daki askeri hareketliliği kontrol etmek için o bölgedeki şehbenderhânelere asker kökenli memur tayin etmek istemiştir. 31 Ocak 1909'da Hariciye Nezaretine gönderilen tezkirede, Rus ordusunun askeri hareketliliğinden haberdar olma adına Petersburg'a bir askeri ateşe tayin edildiğini, uzak dahi olsa Kafkasya'daki askeri hareketliliğin Osmanlı hududu ve Dördüncü Ordu'ya yakın olması sebebiyle; Kars veya Tiflis şehbenderlerinden birinin bir harb askeriyle değişmesinin mühim bir askeri mesele olduğu, tayin olunacak kişinin Kars veya Tiflis'ten hangisine tayin olunacağı sorulmuş ve bilgi talep edilmiştir.²⁴⁴ Hariciye Nezareti konunun görüşüldüğünün, şehbenderlerin vazifelerinin fazla ve çeşitli olmasından dolayı meslekte yetişen askerin şehbenderlik vazifesini tam anlamıyla yapamayacağını, vaktiyle Rus ve İran'da şehbender olarak tayin olunan askerlerinde daha sonra değiştirilerek bunu teyit ettiğini, bazı devletlerin konsolosluklarında uygulandığı gibi Kars veya Tiflis şehbenderleri refakatinde kâtip sıfatıyla Fransızca ve özellikle mahalli dilleri bilen bir zabitan istihdam edilerek oradaki askeri durumun gözlemlenebileceği bunun daha faydalı olacağı bildirilmiştir.²⁴⁵

3 Mayıs'ta tayinin hala yapılmadığı anlaşılmaktadır. Harbiye Nezareti'nin tezkiresinde; Kars ve Tiflis şehbenderleri refakatinde kâtip sıfatıyla bir askerin istihdamının uygun olduğunun fakat bunun bazen amir ve memur karışıklığına sebep olabileceğinden resmi işleri sekteye uğratabileceği ayrıca şehbender kadrosundan başka birinin tayininin bütçeye fazlalık olacağını yine de şehbenderliğin maslahatı için

²⁴¹ BOA, BEO, No. 1540, Gömlek No. 115462.

²⁴² BOA, BEO, No. 1995, Gömlek No. 149583.

²⁴³ BOA, BEO, No. 2005, Gömlek No. 150356.

²⁴⁴ BOA, BEO, No. 3483, Gömlek No. 261166.

²⁴⁵ BOA, BEO, No. 3546, Gömlek No. 265928, 2.

Fransızca ve Rusça bilen bir zabitin bir an evvel tayin olunması gerektiği, zabitin Tiflis veya Kars'tan hangisinde görevlendirileceği dair bilgi talep edilmiştir.²⁴⁶

30 Mayıs'ta Harbiye Nezaretine yazılan yazıda Kars Şehbenderliği refakatine, şehbender vekili veya kançıları unvanıyla, yüzbaşı rütbesinde bir askerin tayin olunacağı bildirilmiştir.²⁴⁷ 16 Haziran 1910 yılında Rusya'nın Erzurum'da bulundurduğu askeri kaymakam veya miralay gibi Devlet-i Aliyye'den de bilgi almak için Tiflis Başşehbenderhânesine kâtip sıfatıyla erkan-ı harbiye veya sair askeri sınıftan yabancı dile hakim bir askerin görevlendirilmesi, Kafkasya'da yapacağı seyahat ve saireden dolayı harcırah verilemeyeceği, rütbesi ve maaşına ilaveten 20, seyahat ve tahkikat için 10, toplam 30 lira aylık maaşın bütçeye dâhil edilmesi ile ilgili yazı Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir.²⁴⁸

Şehbenderler Rusya'nın askeri hazırlıklarını kontrol etmek için kimi zaman haritalardan faydalanmışlar ve harita satın almışlardır. 24 Mart 1914 tarihinde Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey, bir harita satın almıştır. Haritanın bedeli 56 rubledir. Bu para Hariciye Nezareti tarafından askeri yolla gizli bir şekilde kendisine ulaştırılmıştır.²⁴⁹

2.2.1. Dünya Savaşı'nda Tiflis Başşehbenderliği

Osmanlı Devleti, 28 Temmuz 1914 tarihinde başlayan Dünya Savaşı'na 28-29 Ekim'de dahil olmuştur. Bundan bir kaç gün sonra (2 Kasım) Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Bu savaş Rusya esaretinden kurtuluş olarak gören Kafkasya Müslümanları büyük bir umuda kapılmışlardır. Çünkü Rusya; Bakü, Tiflis, Batum, Acara ve Çürüksu gibi yerlerde cami, okul, dernek ve medrese gibi Müslümanlara ait yerleri kapatmış, silahlarını ve topraklarını ellerinden almıştı. Müslümanlara baskı yaparak kendi saflarında savaşmaya zorluyordu. Ayrıca Müslümanların mektupları açılıyor, seyahat etmeleri yasaklanıyor, paralarına ve yiyeceklerine el konuluyordu.²⁵⁰

²⁴⁶ BOA, BEO, No. 3562, Gömlek No. 267090, 2.

²⁴⁷ BOA, BEO, No. 3562, Gömlek No. 267090, 1.

²⁴⁸ BOA, BEO, No. 3765, Gömlek No. 282358, 1, 2.

²⁴⁹ BOA, HR.SYS, No. 1344, Gömlek No. 67 - No. 1344, Gömlek No. 71.

²⁵⁰ Tuncay Ögün, "I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 34 (1)/97 (2018), 84.

Savaşın başlarında yenik durumda olan Rusya, kendi hududu dâhilinde olan şehbenderhâne gibi Osmanlı diplomatik temsilciliklerine baskın düzenleyip eşyaları kırıp dağıtmış, şehbenderhâne görevlileri tutuklamıştır. Bir müddet tutuklu bulundurduğu şehbender ve görevlilere kötü muamele etmiştir. Tutuklular arasında bulunan Reşt Şehbenderi Vekili Tevfik Bey, Berlin'e gittiği zaman bu olayları rapor halinde yazmıştır. Bu rapora göre Rumiye, Tebriz, Novorossisk, ve Odessa şehbenderleri, Tiflis Başşehbenderi, Batum Şehbender Vekili ile Kerç, Sivastopol, Rostok, Bakü, Reşt ve Hoy şehbenderleri aileleriyle beraber tutuklananlar arasındadır. Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey, hanımı, çocukları ve kayınvalidesi de bu kişiler arasındadır. Görevliler bir müddet Rusya'da tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakılmışlardır. Serbest kaldıktan sonra ülkeye dönmelerine müsaade edilmemiş ancak Osmanlı dışında başka ülkelere gitmeleri için izin verilmiştir. Şehbenderlik memurları ve aileleri Avrupa'ya gittikten sonra ancak vatanlarına dönmüşlerdir.²⁵¹

10 Ocak 1914'te Rusların Azerbaycan'da dikkat çeken bir kuvvet oluşturduğu ve bir hafta önce yüz elli Kazak süvarisi ile bir miktar topun Makü'ye yerleştirildiği Van valisi tarafından bildirilmiştir.²⁵² Aynı yılın şubat ayında, Rusların askeri kuvvetinin artmaya devam ettiği bir buçuk seneye kadar demiryolunun Rumiye'ye indirilmeye çalışıldığı bilgisi gelmiştir.²⁵³

Birinci Dünya Savaşına doğru Tiflis'in Hariciye ile haberleşmesinde sıkıntı çıkmaya başlamıştır. Şubat ayının son günlerinde Kars ile Tiflis arasındaki yolcu treninin bir eşkiya çetesi tarafından soyulduğu, Miralay Osman Bey ile şifre miftahlarını ulaştırmak için gönderilen Pasinler Kaymakamı Tahir Bey'in de o trende olduğu hudut komiserliğinden bildirilmiştir. Bu haberin doğruluğu ve miftahın Tiflis'e ulaşip ulaşmadığı şüpheli olduğu için Hariciye Nezaretinden her ihtimale karşı Rusya'daki şehbenderliklerle şifre haberleşmenin olmaması istenmiştir. Bir kaç gün sonra Tahir Bey'in Tiflis'ten gönderdiği telgraf ile miftahın yerine ulaştığı ve kendisinin döndüğü zaman vakayla ilgili tafsilatlı bilgiyi vereceği haberi gelmiştir.²⁵⁴

²⁵¹ Mustafa Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekatı -Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu", *Türkiyat Mecmuası* 26/2 (2016), 113-117.

²⁵² Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti [DH.KMS]*, No. 3, Gömlek No. 37, 6.

²⁵³ BOA, *DH.KMS*, No. 3, Gömlek No. 37, 8.

²⁵⁴ BOA, *DH.İD*, No. 185, Gömlek No. 1, 42, 2, 3.

Tiflis şehbenderliği bu yıllarda gördüğü her türlü askeri hareketliliği Osmanlı Devleti'ne haber vermekteydi. Hariciye Nezaretine gelen bilgilere göre 29 Mart 1914'te Rusların Culfa'dan Merend'e kadar yaptığı demiryolunun Merend-Tebriz kısmında hareketlilik olduğu, Rumiye'ye top, cephane ve iki yüz Kazak süvarinin sevk edildiği, Salduz ve civarına Rus askeri gönderildiği, Osmanlı hududunda keşif yapıldığı ortaya çıkmıştır.²⁵⁵

Mayıs 1914'te, İran'da Rus askerinin 12 bin kadar olduğu, Kafkasya Kolordu Kumandanlığından durumu araştırmak için üç askerin Culfa'dan İran'a gittiği, Bakü ve Tiflis şehbenderlerinden alınacak malumatın bildirileceği haber verilmiştir.²⁵⁶

Hariciye Nezaretine Petersburg Sefaretinden Ağustos ayının başlarında gelen tezkireye göre Rusya'da son durum şöyledir.

- Tiflis'ten ihtiyat kuvvetlerinin Kars'a sevkolunduğu bilgisi gelmiştir.
- Batum'da bulunan 204 numaralı piyade alayının üç gün sonra Aksaray hududuna gönderileceği bildirilmiştir.
- Bakü'den gelen bilgilere göre yüz bin askerin Osmanlı hududunda toplanacağı, oradan hareket eden 206. Alayın Kars'a gönderildiği.
- Lehistan ve çevresinde ihtilale meydan vermemek için tedbirlerin şiddetle uygulanması ve "İdare-i Örfiyye" ilan edilmesi.
- Yazılı basının hükümetin elinde olması.
- Ortalıkta Almanya aleyhinde birçok hadise anlatılmakta olup bunların itimat edecek derecede olmaması.
- Doğru bilgi almanın çok zor bir hale gelmesi.
- Almanların hududu aştıklarına dair rivayetlerin dolaşmakta olduğu.²⁵⁷
- Tiflis'e gönderilen telgrafların dört gün gecikme ile ulaştığı, şehbenderhâne casusların gözetiminde olduğundan dolayı istenilen bilginin alınamadığı.²⁵⁸

25 Haziran 1914 tarihli Tiflis'ten gelen gizli bir telgrafta yazıldığına göre, Başşehbender Münir Süreyya Bey, bir Rus fabrikasında imal edilen kurşunun bir parçasını çaldırtmıştır. İncelemek ve istifade etmek için kurşunun içini gösteren

²⁵⁵ BOA, *DH.KMS*, No. 3, Gömlek No. 37, 20, 21.

²⁵⁶ BOA, *DH.KMS*, No. 3, Gömlek No. 37, 19.

²⁵⁷ BOA, *DH.EUM.VRK*, No. 12, Gömlek No. 60, 2.

²⁵⁸ BOA, *DH.EUM.VRK*, No. 13, Gömlek No. 24, 1.

uzunlamasına kesilmiş bir parçasının fabrikadan gizlice alındığı belirtilmiştir. Münir Süreyya Bey, bu hırsızlık için 600 ruble harcamıştır. Harcanan bu para Harbiye Nezareti tarafından Hariciye Nezaretine ödenmiştir. İnceleme sonucunda kurşundan çalınan parçanın dikkate değer bir şey olmadığı belirtilmiştir.²⁵⁹

Dünya Savaşı'nın başlaması ile Tiflis'te yiyecek, içecek vs. gibi temel ihtiyaçların fiyatları artmıştır. Bu konuda 7 Ağustos 1914 tarihinde Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey, Petersburg Sefir Vekili Fahrettin Bey'e bir dilekçe yazmıştır. Dilekçede, son üç beş gün içinde Tiflis'te yiyecek, içecek ve yakacak fiyatlarının yüzde yüz, şeker gibi bazı maddelerin fiyatlarının ise yüzde dört yüz arttığı bildirilmiştir.²⁶⁰

Eylül ayına gelindiği zaman Tiflis ile haberleşmenin iyice koptuğu görülmektedir. Ordu-yu Hümayun Başkumandanlığından, Kafkasya'daki durumun günü gününe bildirilmesinin çok önemli olduğu vurgulanarak, Tiflis ve Kars şehbenderliklerinden haber alınamadığı, şehbenderlerin en azından bulundukları şehirlerdeki gördükleri askeri hareketliliği elçilik aracılığıyla haber vermeleri istenmiştir.²⁶¹

4 Eylül'de Tiflis Başşehbenderliği tarafından Hariciye Nezaretine iki mühürlü zarf ve üç paket gönderilmiştir. Bu gönderiler, Erzurum'a gitmekte olan maliye müfettişine teslim edilmiş olup Erzurum'dan postaya verilecektir. Postaların güvenliği için Başşehbender Münir Süreyya, kurye istemiş fakat kendisine güvenilir birisi ile postalaması talimatı verilmiştir.²⁶²

9 Ekim 1914 tarihinde gelen şifre telgrafa göre, Iğdır, Culfa, Revan ve Hoy'daki Rus kuvvetleri hakkında bilgi toplamak için Beyazıt Mutasarrıflığı vasıtasıyla Rusya'ya gidip dönen Mu'temet Meşhedi Yusuf Ağa, şehbenderliklerin sıkı bir gözetim altında bulunduğunu belirtmiştir. Gösterdiği belgeye rağmen Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in sadece bir kart verip, kendisinin her hafta Hariciye Nezaretine telgraf ile durumu bildirdiğini beyan etmiştir. Halbuki şehbenderliklerin haberleşmeye ait şifre miftahları dört ay evvel ele geçirilmiştir. O

²⁵⁹ BOA, HR.SYS, No. 1344, Gömlek No. 76.

²⁶⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti [HR.SFR.1]*, No. 175, Gömlek No. 80.

²⁶¹ BOA, HR.SYS, No. 2107, Gömlek No. 6, 1.

²⁶² BOA, HR.SYS, No. 1344, Gömlek No. 79.

zamandan beri şifreli haberleşme yapılamamaktadır. Yusuf Ağa, konuya vakıf olması gereken Tiflis şebhenderinin bu şekilde ifadede bulunmasını endişe verici olarak nitelendirmiştir. Ona göre Tiflis Başşebenderliğinden bu konunun izahının yapılması istenmelidir.²⁶³

4 Kasım 1914 tarihli Hariciye Nezaretinden Tahran Sefaretine yazılan belgede, İngiliz ve Fransız donanmasının Çanakkale'yi bombalayıp bir netice elde edemeden döndüğü, Rusya ile henüz savaş ilan edilmediği fakat hudutta çarpışmalar olduğundan savaşın başladığı belirtilmiştir. Ayrıca savaş sırasında Rusya'daki Osmanlı vatandaşlarının himayesinin İtalya hükümetine verildiği belirtilmiştir.²⁶⁴

Savaşın başlaması ile Rusya'da görevli şebhender ve memurlar görev yerlerinden ayrılmışlardır. 24 Kasım 1914'te Tiflis başşebenderi ile Batum şebhender vekili'nin Osmanlı'ya dönmek için yola çıktıkları İtalya Sefaretinden bildirilmiştir. Diğer şebhender memurlarının ve tutuklanan Rumiye, Tebriz şebhenderlerinin durumu İtalya Sefaretine yazılmıştır. Bu telgraftan bir gün sonra Tiflis ve Batum haricindeki şebhenderlerin yani Tebriz, Novoroski, Kerç, Sivastopol, Rostof ve Bakü şebhender memurlarının da Petrokarov'a (Yunanistan) hareket ettikleri, Odesa için de gayret gösterildiği bilgisi gelmiştir. Rusya'nın şebhender memurlarının ülkeyi terk etme konusunda verdiği taahhüde dayanarak Osmanlı'da bulunan Rus konsoloslarının da memleketlerine dönmeleri için muamele tamamlanmış olup, Osmanlı memurlarının Rusya hududunu geçtiğine dair haber gelir gelmez kendilerine izin verileceği beyan olunmuştur.²⁶⁵

28 Kasım 1914 tarihinde Tiflis Başşebenderi Münir Süreyya Bey tarafından Stocholm'den gelen telgrafta yazılanlar önemine binaen maddeler halinde ele alınmıştır.

- Münir Süreyya Bey on sekiz gün şebhenderhânedeki tutuklu kalmıştır.
- Kendisine ailesiyle beraber Finlandiya yoluyla Rusya'yı terk edebileceği söylenmiş olup, jandarmayla kuşatılmış bir halde Petersburg'a ulaşmış ve yine jandarmaya teslim edilmiştir.

²⁶³ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti İkinci Şube [DH.EUM.2.Şb]*, No. 73, Gömlek No. 4, 1, 3 - BOA, *HR.SYS*, No. 2338, Gömlek No. 27, 1.

²⁶⁴ BOA, *HR.SYS*, No. 2116, Gömlek No. 3/32.

²⁶⁵ BOA, *HR.SYS*, No. 2158, Gömlek No. 2/3-8.

- Gümrük ve zabıta memurları tarafından layık olmadığı bir muameleye maruz bırakılmıştır.
- Yazılı ifade (isticvab), evrak ve şifre miftahları ele geçirilmiştir.
- Parası zabt olunmuş bir gece alıkonularak Sazanof 'un (Sazanov) emriyle iade edilmiştir.
- Eşinin iki kadın tarafından soyularak ayak parmaklarından saçlarına kadar arandığını ifade etmiştir.
- Rusya'da tutuklanacağını anlayınca Rusça işe yarar bütün evrakları imha etmiştir.
- Tiflis'ten ayrılmadan önce yaralandığını, tedavi için Kafkasya'da yeterli doktorun olmadığını ifade etmiştir.
- Müslümanların baskı altında olduğunu belirtmiştir. Bu baskıdan dolayı Müslümanlar, askerler tarafından zapt edilmesin diye ellerindeki erzakı yakmışlardır.
- Otuz Müslümanın Tiflis'te idam edildiğini bildirmiştir.
- Kafkasya vali-i umumisinin Osmanlı teba'asına şiddetle muamele edip, Ermenilere ayrıcalık tanıyarak onların Rus halkından sayılması gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁶

Bazı şehbenderlik memurları Tiflis'e getirilmiş ve orada alıkonulmuştur. 12 Aralık 1914'te Tahran Sefiri Asım Bey tarafından gönderilen telgraf şöyledir. "Rumiye Şehbenderhânesi Müfettişi Hüseyin Bey ile Necati Bey, Ruslar tarafından Tiflis'e götürülmüşlerdir. Bir yolunu bulup kaçırmaya muvaffak olmuşlar ve Tahran'a ulaşmışlardır. Sefil bir halde bulunmalarından dolayı kendilerine bir miktar para (20 lira) ile iki aylık maaş tutarlarının ödenmesini ve dönmek için fırsat buluncaya kadar sefarethanede çalışmalarına müsaade edilmesini istirham ederim."²⁶⁷

1915 yılının Ocak ayında Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in halen memlekete gelemediği görülmektedir. Cenevre Başşehbenderi tarafından yazılan tezkirede, Lozan'da bulunan Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in İstanbul'a dönmek için harcırah talebi Hariciye Nezaretine bildirilmiştir.²⁶⁸

²⁶⁶ BOA, HR.SYS, No. 2116, Gömlek No. 3, 46.

²⁶⁷ BOA, HR.SYS, No. 2404, Gömlek No. 84, 1.

²⁶⁸ BOA, HR.İD, No. 644, Gömlek No. 49.

2.3. Sosyal Faaliyetler

Tiflis Şehbenderliğine yansıyan sosyal durumlar, okunan arşiv belgelerine göre göç, miras, evlilik ve mahkeme gibi başlıklara ayrılmıştır. 93 Harbi'nden sonra Rusya'dan Osmanlı'ya göçler ve kaçak yolla pasaportsuz geçişler bir hayli fazladır. Buna karşın bu çalışma için okunan arşiv belgelerinde Osmanlı İmparatorluğundan Rusya'ya göç vakasına pek fazla rastlanmamıştır. Aile ve evlilik ile ilgili mevzular, genelde erkeklerin eşlerini bırakıp Rusya'ya gitmeleri ve uzun bir süre orada kalmaları şeklindedir. Ermeni cemaatinden iki çiftin şehbenderhâne kurallarını çiğneyerek katolikosun izni ile evlenmeleri de, şehbenderlikle Ermeni kilisesi arasında krize neden olmuştur. Suç ve mahkeme dosyaları incelendiği zaman çalışmaya konu olan tarihler arasında iki hırsızlık, dört beş tane de cinayete rastlanmıştır. Mahkeme evrakları ise genel olarak Osmanlı'da devam eden davaların Rusya'da oturan kişilere tebliği şeklindedir.

2.3.1. Himaye, Göç ve İltica

1905 ihtilaliyle bölgede meydana gelen karışıklıklar Osmanlı'ya sığınma taleplerini beraberinde getirmiştir. Tiflis Başşehbenderliğine iltica eden ailelerin masraflarının hasılatından ödenmesi için şehbenderliğe izin verildiği, Müslümanlar ve teba'anın hayatlarını korumak için gerekli tedbirlerin alınması ve bunun derhal Dersaadet Rusya Sefarethanesine de haber verilmesine dair tezkire 15 Aralık 1905 tarihli'dir.²⁶⁹ Bu tezkireye bir gün sonra yazılan Hariciye nazırı imzalı cevapta, durumun Rus sefirine bildirildiği, sefirin Rus telgraf hattının kesik olduğunu beyan etmesi üzerine, kendisine Tıraz yoluyla Tiflis'e telgraf gönderilebileceği bildirilmiştir.²⁷⁰

İran'da yaşayıp zulme maruz kalan Müslümanlar da Tiflis Şehbenderliği aracılığıyla Osmanlı hükümetine başvurarak himaye talep etmişlerdir. 13 Aralık 1908 tarihinde İran'ın Reşd vilayetine sınırı olan ve kırk bin Sünni Müslüman'ın yaşadığı Taliş²⁷¹ şehrinde yaşayan Sünnilerin şeyhulislâmı Şeyh Hacı Abdurrahim tarafından Tiflis Başşehbenderliğine bir dilekçe verilmiştir. Şeyh dilekçede İran hükümeti

²⁶⁹ BOA, BEO, No. 2721, Gömlek No. 204021, 1.

²⁷⁰ BOA, BEO, No. 2721, Gömlek No. 204021, 2.

²⁷¹ Günümüzde İran Devleti'nin Gilan eyaletine bağlı on altı şehristanından biridir. "Taliş şehristanı" maddesi, tr.m.wikipedia.org.

tarafından zulme maruz kalan Sünniler adına Osmanlı Devleti'nden himaye istemiştir. Şeyh Hacı Abdurrahim Efendi'nin Arzuhali şöyledir, "Bendeniz Rus hududunda bulunan İran'ın Taliş şehrinde ikamet ediyorum. Nüfusumuz otuz bini geçmektedir. İran hükümetinden gördüğümüz zulüm ve haksızlığın kalemen tasviri mümkün olmayacak bir dereceye varmıştır. Başımıza gelen musibetler sadece Müslümanlara değil gayrimüslimlere de tesir ediyor. Bendeniz burada bulunan bütün Sünnilerin reisi olmam hasebiyle bu arzuhali Osmanlı hükümetine takdime aracı kıldım.²⁷² Başımıza gelen zulüm ve haksızlıktan kurtulabilmemiz için Osmanlı hükümetinin himayelerini talep etmekteyim. Osmanlı hükümeti bize sahip çıkmazsa çaresiz diğer devletlerden birinin himayesine mecbur olacağız. Mahşer gününde Peygamber Efendimizin huzurunda mesul ve mahcup olmamak için durumu arz eyledim. Bu konuda cevabın telgraf ile bildirilmesini istirham ederim."²⁷³ Şeyh Hacı Abdurrahim Efendi'nin dilekçesi ekleriyle birlikte Hariciye Nezaretine gönderilmiş gelen cevapta, himaye isteyenlerin başka bir devletin (İran) sınırları içerisinde bulunmaları hasebiyle himayelerinin devlet kurallarına aykırı olduğundan mümkün olamayacağı fakat Osmanlı topraklarında olan sığınmacıların mülteci olarak himaye edileceği, cevabın Hacı Abdurrahim Efendi'ye münasip bir şekilde bildirilmesi Tiflis Başşehdenderliğine tebliğ edilmiştir.²⁷⁴

Osmanlı teba'asından olan elli yaşlarında Agop veledi Kifork Devletyan, Arapgir doğumlu olup ticaret için Mısır'da bulunmaktadır. Babası Kifork Devletyan, 1859 yılında Aleksandropol şehrinde Rusya vatandaşlığı almıştır. Ona istinaden Mısır-Rusya konsoloslüğundan verilen şahadetnamede Agop'un doğum yeri olarak Aleksandropol yazılmıştır. Rusya vatandaşı olmak isteyenler için 1862 senesinde Babı Ali ile Rusya Sefareti arasında imzalanan anlaşmaya göre kanun şöyledir, "1858 yılından önce Rusya'da vatandaşlığa geçmiş olanların tüm ailesinin Rusya vatandaşı sayılması, 1858'den sonra vatandaşlığa geçmek isteyenlerin Rusya pasaportu olanların üç sene Rusya'da ikamet ettiklerini isbat etmeleri zorunludur. " Bu kanuna göre 1873 yılında babasının Aleksandropol nüfusundaki kaydına esas sayılan 1859 yılındaki

²⁷² Dilekçenin ekinde Hacı Şeyhulislam'ın, Taliş ahalisi adına mutlak vekil tayin edildiğine dair seksen beş adet mühür bulunmaktadır.

²⁷³ BOA, BEO, No. 3456, Gömlek No. 259149, 2, 1.

²⁷⁴ BOA, BEO, No. 3456, Gömlek No. 259149, 1, 1.

vatandaşlığa geçişi üç sene ikametten sonra meydana gelip gelmediğinin ve babasının nerede vefat ettiğinin araştırılıp konu ile ilgili Tiflis'e bilgi verilmelidir.²⁷⁵

19 Ekim 1910 tarihli İranlıların Osmanlı vatandaşlığına geçmelerine dair Tiflis'ten yazılan yazıya göre bir yabancı'nın Osmanlı vatandaşı olabilmesi için üç durum vardır.

- A. Doğum yeri Osmanlı olursa rüşte eriştikten sonra üç ile yedi sene içerisinde vatandaşlığı talep etmesi.
- B. Yabancı ülkede doğmuş ise beş sene Osmanlı'da ikamet etmek sebebiyle vatandaşlığı istemesi halinde.
- C. Yukarıda zikr edilen şartları taşımaksızın istisna muameleye tabi olarak.

İstisna-i Durum

- Osmanlı hükümeti için fedakârca büyük hizmetler yaparak sevgisini ve bağlılığını gösterenler
- İlim ve sanatta şöhret kazanıp, Osmanlıda olması sebebiyle kendisi ile iftihar edilen kişiler.

Bu şartları taşımayan kişilerin Osmanlı tabiiyeti alması mümkün değildir. İstişare Odası tarafından yeni bir karar alınacak olursa İran şebhenderliklerine ve Tiflis'e bildirilecektir. Şartları taşıyan ve ve Osmanlı'ya kabul edilen İranlılar, Irak bölgesine yerleştirilmişlerdir. Tebrizli Seyyit Hüseyin Mir Caferoğlu tabiiyet şartlarını taşımadığından dolayı (Osmanlı'da değil Rusya'da ikamet ettiğinden) vatandaşlık alması mümkün değildir. İstisna olarak vatandaşlığa alınabilmesi için Osmanlı'ya geçmesi lazımdır. Ayrıca İran hükümeti Osmanlı vatandaşlığına geçişi zorlaştırmak adına geçmek isteyen kişileri borçlu veya suçlu göstermeye çalışmaktadır. Abbas bin Ali, Ali Ekber ve Gulam Ali bu kişilerdendir. Bu şahıslar hakkında tahkikat yapılması gereklidir.²⁷⁶

2.3.1.1. Osmanlı'dan Rusya'ya Gidenler

Osmanlı'dan Rusya'ya gidenler genel olarak çalışmak, orada bırakılan aile veya akrabaları ziyaret için gitmişlerdir. Konya'dan Sakine Hanım, verdiği dilekçede

²⁷⁵ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 42, 2.

²⁷⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 140, Gömlek No. 6, 2, 10, 18.

eşinin üç çocuğunu görmek üzere Kafkasya'ya gittiğini ve kendisinden bir daha haber alamadığını bildirmiştir.

Sivas vilayetinden gelen ve Çerkez muhacirlerinden Teslime (?) isimli bir kadın tarafından verilen tezkirede, babasının vefatıyla yalnız ve kimsesiz kaldığını, eşinin on yedi seneden beri Kafkasya'da yaşadığını, kendisi ve geçimiyle hiç ilgilenmediğini bildirmiş, eşinin ya yanına gelmesini veya kendisini boşamasını istemiştir.

Yedi sene önce Suriye'nin Kuneytır kazasına bağlı Hamidiye köyünde Çaldüz binti Zekerriyya ile evlenip bir sene kaldıktan sonra hamile eşini terk ederek memleketi Kafkasya Nalçık'e dönen Maşayan Lose'nin kızı şu anda dört yaşındadır ve sefalet içindedir. Suriye vilayetinden gelen yazı üzerine durum Tiflis'e bildirilmiş ve adı geçen kişinin ailesinin yanına gönderilmesi istenmiştir.²⁷⁷

Tablo 2. Rusya'ya Taşınanlar²⁷⁸

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza, Köy)	Nereye (Kaza, Köy)	Açıklama
18 Aralık 1900		Muş, Erciş	Rusya	İsim, zimmet ve ikametleri bildirilmiştir. ²⁷⁹
19 Kasım 1901		Muş, Bulanık, Peyrenk	Rusya	İsim, zimmet ve ikametleri bildirilmiştir.
11 Aralık 1901		Muş, Bulanık, Liz	Rusya	İsim, zimmet ve ikametleri bildirilmiştir.
10 Eylül 1903	Parşih (?) veledi Şahin	Muş, Zifak	Rusya, Tiflis	İkamet ve zimmet miktarını açıklayan pusula vardır. ²⁸⁰

²⁷⁷ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 54, 1, 2.

²⁷⁸ Tablo 2 ve Tablo 2'den sonraki tüm tablolarda verilen tarihler şahısların Osmanlı'ya geldikleri tarih değil, vatandaş olmak için veya diğer resmi işler için devlete başvurdukları tarihtir.

²⁷⁹ Taşınan kişilerin isimlerinin olduğu belge, ekte olmadığı ve bulunamadığı için isme ait olan ilgili sütun boş bırakılmıştır.

²⁸⁰ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 1, 2 - No. 304, Gömlek No. 13, 2 - No. 304, Gömlek No. 14, 2 - No. 304, Gömlek No. 46, 2.

2.3.1.2. Rusya'dan Osmanlıya Gelenler

Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne hicret edenler genellikle pasaportsuz olarak firari bir şekilde yani kaçak yollardan Osmanlı'ya geçmişlerdir. Göç edenler içerisinde bireysel olarak gelenler çoğunlukta olmakla beraber ailesiyle beraber gelenlerde vardır. Kaçak olarak Osmanlı'ya gelen Müslümanların büyük bir kısmı tabiiyyet istedikleri için resmi yollara başvurmuş ve bu sayede kayıtlara geçmişlerdir. Ayrıca birkaç kişinin ilim okumak için İstanbul ve Bursa'ya geldikleri yine resmi belgelerden ortaya çıkmıştır. 1900 yılından itibaren 1912 yılına kadar vatandaşlığa geçiş için arzuhal verenler olmuştur.

2 Ağustos 1887 tarihinde Tiflis'ten gelen yazıda, Osmanlıya göç etmek için 380 kişilik dört ailenin, üç kafilde halinde Viladikafkasya'dan hareket edecekleri, sorunsuz olarak limanlarımıza çıkmaları için gerekli tedbirin alınması istenmiştir.²⁸¹

Tablo 3. İlim Tahsili İçin Gelenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
23 Ekim 1900	Mehmet Kesri oğlu Yusuf	Kafkasya, Terek		Pasaportsuz gelmiştir. Tabiiyet istemektedir.
25 Ekim 1900	Şaban bin Abdullah Nervez	Kafkasya, Terek		Pasaportsuz gelmiştir. Tabiiyet istemektedir.
4 Ekim 1902	Abdülhamit oğlu Hasan	Gence, Aktaş	İstanbul	Ebeveyni halen memlekette midir? Araştırılması istenmiştir.
21 Kasım 1905	Abdussamet oğlu Hasan	Gence, Şeyhli		Babası memlekete dönmesini istemıştır. ²⁸²
25 Kasım 1906	Musa oğlu Hacı Ömer	Tiflis, Zeketala (?), Muğunlu (?)	Bursa, İsa Bey Medresesi	Pasaportsuz gelmiştir. Tabiiyet istemektedir.
26 Eylül 1907	Hacı İsa	Dağıstan	Hüdavendigar	Tabiiyyet istemiştir.
17 Temmuz 1909	Mahmut bin Abdullah	Demirhanşura		Arkadaşının pasaportu ile gelmiştir. Tabiiyyet istemektedir. ²⁸³

²⁸¹ Nusretoğlu, *Güney Kafkasya Raporları*, 526-527.

²⁸² Babası Şeyhli köyü civarında müderristir. 13 yaşında olan oğlunu beş sene önce ilim öğrenmek için gönderdiğini, birkaç sene içinde tahsilini tamamlayıp memlekete dönmesini arzu ettiğini beyan etmiştir.

²⁸³ BOA, HR.H, No. 303, Gömlek No. 96/2, 3 - 305/53/2 - No. 307, Gömlek No. 39, 2 - No. 304, Gömlek No. 24, 2 - No. 304, Gömlek No. 81, 3, 6 - No. 305, Gömlek No. 12, 3.

Tablo 4. Aileleri ile Gelenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
27 Şubat 1907	Ali bin Miran, ...bin Miran (2 hane 7 nüfus)	Dağıstan, Hasankale	Bursa	Pasaportlarını kaybetmişler, tabiiyyet istiyorlar.
4 Mart 1907	Seyyit Ahmet bin Garip Ali Bey Oğlu (35) ve ailesi ²⁸⁴	Dağıstan, Şeki, Bom (Bum) (?)	Gemlik sonra Adana	Pasaportsuz hicret etmişler, tabiiyyet istiyorlar.
23 Mart 1907	Ahmet oğlu Mustafa bin Yusuf, Yusuf oğlu Hacı Dede	Dağıstan	Trabzon sonra Hüdavendigar	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyyet istiyorlar.
23 Mart 1907	Said oğlu Mehmet, Yunus oğlu Zübeyr, Mehmet bin Pepe	Demirhanşura	Trabzon sonra Hüdavendigar	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyyet istiyorlar.
28 Mayıs 1907	Molla Ali bin Molla Ata ve ailesi ²⁸⁵	Dağıstan, Gence, Aktaş	Bursa Şükranıye	Kaçarak gelmişlerdir.
2 Haziran 1907	15 hane, 102 nüfus Müslüman (Çerkez Kımık)	Dağıstan	Van, Bargiri	Tabiiyyet istiyorlar.
20 Haziran 1907	Abdülmecit bin Mehmet Emin, Ramazan bin Mehmet	Dağıstan	Varto,	Mürur tezkeresi ile gelmişlerdir.
16 Temmuz 1907	Hacı Ali bin Ramazan	Dağıstan, Demirhanşura, Asafir	Sivas, Tokat	Mürur tezkeresi ile gelmişlerdir
28 Nisan 1908	10 hane halkı,	Şavşat muhacirlerinden	Sivas, Niksar	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyyet istemektedirler.
2 Mayıs 1908	Hacı Mehmet (73), eşi Hacı Fatma binti Mehmet	Dağıstan, Fahori (?)	Hüdavendigar, Pazarköyü, Elmalası	Mürur tezkeresiyle gelmişler, tabiiyyet istiyorlar.
12 Mayıs 1908	2 hane halkı toplam 11 kişi ²⁸⁶	Kafkasya	Hüdavendigar	Mürur tezkeresi ile gelmişlerdir.
28 Mayıs 1908	Ahmet bin Hacı Ali diye bilinen 7 kişilik aile ²⁸⁷	Dağıstan, Demirhanşura, Cankutay, Gadar	Zor sancağı, Re'selayn	Mürur tezkeresi ile gelmişlerdir.

²⁸⁴ Eşi Fatma binti Hamit (20), çocukları Mehmet (10), Müslime (7), Hacı (5).

²⁸⁵ Eşi Esmâ binti Muhittin, oğlu Şemsettin. İki buçuk sene önce kaçarak gelmişlerdir. Memlekette iki oğulları daha vardır. Abdullah ve İdris

²⁸⁶ Ortodoks cemaatinden olup Müslüman olmuşlardır. Yanlarında iki kıta mürur tezkeresi vardır.

²⁸⁷ Kars'ta hasta olup altı ay kadar kalmışlar, Erzincan'da kış sebebiyle altı ay kadar kalmışlar, sonra Sivas'a gidip akrabalarını bulamamışlardır.

Tablo 4. (Devam) Aileleri ile Gelenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
28 Mayıs 1908	Ebubekir bin Adburrahman, Hacı Mehmet bin Ali, Tulu Nefise binti Abdullah	Dağıstan, Demirhanşura, Cankutay		Başkasına ait bir pasaportla gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
24 Temmuz 1908	Nasrullah bin Mehmet ve ailesi ²⁸⁸	Dağıstan, Demirhanşura	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
5 Aralık 1908	Hüseyin bin Ramazan (30), oğlu Ahmet (9)	sancağı, Köstek	Trabzon oradan Adana	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
16 Aralık 1908	Cemil Bey ve ailesi ²⁸⁹	Dağıstan, Şeki	İstanbul, Yenibahçe, Mimar Sinan mahallesi	Tabiiyet istiyorlar.
1 Şubat 1909	Ömer bin Mehmet (32) 4 kişilik ailesiyle	Demirhanşura, Gadar köyü	Suriye	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
22 Aralık 1908	Mehmet oğlu Ahmet (40) ve 6 kişi ailesi ²⁹⁰	Demirhanşura	Trabzon	Tabiiyet istiyorlar.
1 Şubat 1909	Said bin Hasan Han (60) ve eşi	Demirhanşura	İstanbul sonra Suriye	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
25 Şubat 1909	4 hanede 7 nüfus ²⁹¹	Kafkasya	İstanbul	
24 Mayıs 1909	Cemal bin Mehmet, annesi Kezban	Dağıstan, Uhud	Hüdavendigar	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
30 Mayıs 1909	Hacı Mirza (90) ve ailesi ²⁹²	Kafkasya	Suriye, Hama, Selimiye	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
30 Mayıs 1909	Mehmet bin Hasan (40) ve 4 kişilik ailesi	Kafkasya	Suriye, Hama, Selimiye	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyet istiyorlar.
8 Temmuz 1909	Hacı Mehmet bin Mehmet ile 49 kişi akraba ve hemşehrisi	Dağıstan, Demirhanşura	Şam	Pasaportsuz gelmişler, tabiiyet istiyorlar. ²⁹³

²⁸⁸ Damadı Mehmet bin Mahmut, hemşirezadesi Abdullah bin İsmail

²⁸⁹ Gülsüm Hanım, kızı Yasemin veya Pakize (23), oğlu Halil (12). Beş sene önce gelmişler. Cemil Bey vefat etmiş ailenin diğer üyeleri tabiiyet istiyorlar.

²⁹⁰ Yeğeni Kurban oğlu Mehmet (30), Hacıbekir oğlu Mehmet, ... Hacı oğlu İsmail. Sekiz ay önce hicret etmişler. tabiiyet istiyorlar.

²⁹¹ Mehmet bin Hüseyin (30), arkadaşı Mehmet bin(15), İbrahim bin Mehmet Hacı (24), annesi Fatıma binti Şaban (49), kızı Ruz (6), Mehmet bin İslam (52), oğlu Abdülkadır

²⁹² Oğlu Ahmet (25), küçük kızı Hatice. Bir sene önce pasaportsuz olarak akrabalarının yanına gelmişler, tabiiyet istiyorlar.

²⁹³ BOA, HR.H, No. 306, Gömlek No. 11, 2 - No. 307, Gömlek No. 3, 2 - No. 305, Gömlek No. 54, 3 - No. 307, Gömlek No. 9, 2 - 307, Gömlek No. 32, 2 - No. 305, Gömlek No. 18, 2 - No. 305, Gömlek

Tablo 5. Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
6 Mart 1901	Yakup oğlu Hacı Mehmet	Dağıstan, Aktaş, Yenimahalle	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
29 Mayıs 1901	Çöke oğlu Zübek (?) oğlu Ömer	Kafkasya, Anzor	İzmit, Kitapçılar	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
18 Temmuz 1901	Hacı oğlu Hasan Basri ²⁹⁴	Batum, Kavkaz	İzmit	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
2 Eylül 1901	Nizamettin bin Hüsamettin	Kazan, Ane köyü	Hüdavendigâr	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
1 Mayıs 1902	Mehmet bin Yusuf oğlu İbrahim	Dağıstan, Şeki, Yukarıbaş mahallesi	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
22 Mayıs 1902	İlyas bin Mehmet	Kuban	İzmit	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
21 Mart 1903	Ekber bin Mehmet	Dağıstan, Nuh Türki		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
28 Mart 1903	Hamza bin İsa	Dağıstan, Demirhanşura		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
19 Mayıs 1903	Mehmet bin Hacıbekir, Musa bin Mustafa	Dağıstan, Necef, Tabakhane		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
2 Haziran 1903	Süleyman oğlu Ahmet bin Süleyman	Çeke (Çeğe)	Ankara	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
25 Ekim 1903	Mustafa bin Habibullah	Dağıstan, Şeki		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
2 Kasım 1903	Kerim bin Ağa	Dağıstan, Şeki, Çağrı		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
10 Kasım 1903	Mehmet bin Hacı Bekir, Musa bin Mustafa	Dağıstan, Tabakhane	Konya	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
11 Kasım 1903	Hamza bin Nasrullah, Mehmet bin Yusuf	Dağıstan, Ulus		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.

No. 37 - No. 305, Gömlek No. 20, 2 - No. 305, Gömlek No. 24, 2 - No. 305, Gömlek No. 33, 2 - No. 306, Gömlek No. 17, 2 - No. 306, Gömlek No. 22, 2 - No. 306, Gömlek No. 25, 2 - No. 307, Gömlek No. 2, 2 - 307, Gömlek No. 14, 3, 4 - No. 307, Gömlek No. 33, 2 - No. 306, Gömlek No. 41, 2 - No. 306, Gömlek No. 64, 2 - No. 307, Gömlek No. 9, 2 -No. 307, Gömlek No. 13, 2 - No. 307, Gömlek No. 38, 2 - No. 306, Gömlek No. 24, 2 - No. 307, Gömlek No. 31, 2.

²⁹⁴ 6 sene önce gelmiştir. Tezkeresiz gezdiği için tutuklanmıştır.

Tablo 5. (Devam) Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
13 Kasım 1903	Şemsettin bin Abdullah	Dağıstan		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
30 Aralık 1903	İsmail bin Hacı Mehmet	Şeki kazası	Hüdavendigar	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
3 Ağustos 1904	Süleyman bin Celalettin	Saratof, Havaleyn	Bitlis	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
25 Mayıs 1905	Mehmet bin Ömer	Dağıstan, Şura	Sivas	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
16 Ağustos 1906	Mecit bin Kadı Mehmet	Dağıstan, Demirhanşura	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
16 Ağustos 1906	Mecit bin Müslim	Dağıstan, Demirhanşura, Kasımkent, Holona	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
16 Ağustos 1906	Mecid bin Hasan	Kars, Zaristan, Zahrab	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
18 Mart 1907	Mehmet bin Musa	Dağıstan, Dragon	Suriye	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
26 Mart 1907	İbrahim bin Arslan	Kafkasya, Misla	Trabzon	Mürur tezkeresiyle gelmiştir.
6 Nisan 1907	Molla Abdullah Şeyhzade ²⁹⁵	Dağıstan, Şeki, Karakoyun	Trabzon sonra Amasya	Akrabalarının yanına gelmişlerdir.
25 Nisan 1907	Abdurahman oğlu, Mehmet oğlu Mirza Kerim	Dağıstan, Şura, Kasımkent	Hüdavendigar	Akrabalarının yanına gelmişlerdir.
13 Mayıs 1907	Hacı Beyzade Mehmet	Dağıstan, Demirhanşura	Trabzon	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
17 Haziran 1907	Mehmet oğlu Abdullah	Dağıstan	Sivas, Şarkışla (Tonos)	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
26 Haziran 1907	Arif bin Bekir (27)	Yalta, Sariye, İskele		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
26 Haziran 1907	Abdölmecit bin Hacı Mehmet	Dağıstan, Demirhanşura, Everistan		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.

²⁹⁵ Amasya'daki akrabalarının yanına geldiğini beyan etmiştir.

Tablo 5. (Devam) Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
3 Temmuz 1907	Pir oğlu Ferman bin Mehmet	Dağıstan, Demirhanşura	Sivas	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
3 Temmuz 1907	Hacı Mehmet oğlu Hacı Ömer	Dağıstan, Demirhanşura	Sivas	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
16 Temmuz 1907	Şaban bin	Dağıstan, Demirhanşura, Asafır köyü	Sivas, Tokat	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir
20 Temmuz 1907	Ahmet bin Yusuf	Kobanseki, Battal Paşanseki	İstanbul, Tophane, Yağhane sokağı 6 numara	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
20 Temmuz 1907	Fettah bin Kerim ve arkadaşı Nasrullah bin Hamza	Demirhanşura, Kasımkent	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
20 Temmuz 1907	Mehmet bin Musa	Demirhanşura, Bane	Suriye, Kerek Salt	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
20 Temmuz 1907	Süleyman bin Mehmet	Kafkasya	İzmit, Sultaniye	Seyahat pasaportu ile gelmiştir.
2 Aralık 1907	Tahir oğlu İsmail	kazası, Aşağı mahalle	Hüdavendigar, Kestel köyü	Seyahat pasaportu ile gelmiştir.
9 Aralık 1907	Ali bin Ahmet	Kafkasya, Nalçık, Furuntepe	Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
9 Aralık 1907	Şekerzade Halil oğlu Ramazan Remzi	Dağıstan, Car, Kundak	Adana, Osmaniye	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
12 Aralık 1907	Ahmet bin Molla Süleyman	Dağıstan, Seki	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
12 Aralık 1907	Muradoğlu Davut bin Şerif (20), amcazadesi İbrahim bin Süleyman (20)	Şazıman	Sivas, Niksar	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.

Tablo 5. (Devam) Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
25 Ocak 1908	Hacı Ali bin Ramazan, Şaban bin			Kimliklerinin isbatı istenmiştir
28 Ocak 1908	Süleyman bin Mehmet ²⁹⁶			Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
2 Şubat 1908	Abdülhacı, amcazadesi Kutbuttin ve Esadullah	Demirhanşura	İstanbul sonra Şam	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
12 Mart 1908	Mecalüddin	Dağıstan, Demirhanşura	Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
29 Nisan 1908	Ferman bin Pir Mehmet, Bekir bin Nurullah ve arkadaşı Latif bin Allahverdi	Gence	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
29 Nisan 1908	Ersin oğlu Hasan bin Mehmet	Dağıstan, Şavşat	Hüdavendigar, İnegöl	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
30 Nisan 1908	Hacı Ali oğlu Abdullah	Dağıstan, Demirhanşura,	Trabzon	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
30 Nisan 1908	Şaban bin Davut ve kardeşi Muharrem	Dağıstan, Demirhanşura	Trabzon	Rusya içinde seyahat belgeleri vardır.
1 Mayıs 1908	Hacı Ali oğlu Abdullah	Nalçık	Ankara	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
1 Mayıs 1908	Ahmet bin Abdullah, Can Timur bin Han	Kafkasya (Çeçen halkından)	Suriye	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
2 Mayıs 1908	Mehmet oğlu Hacı İbrahim	Dağıstan	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
2 Mayıs 1908	Arslan Bek bin Ramazan	Dağıstan, Meclis	Ankara	Mürur tezkeresiyle gelmiştir.
4 Mayıs 1908	Arslan bin Abdullah ve kardeşi Haşim	Kafkasya	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
5 Mayıs 1908	 oğlu İlyas ile altı arkadaşı ²⁹⁷	Dağıstan, Şavşat	Niksar	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
21 Mayıs 1908	 bin Kurban (17)	Dağıstan, Bakü	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.

²⁹⁶ Önceki yazışmalarda doğum yeri bilinmezken sonradan şahıs hakkında nasıl bilgi elde edilmiştir? Bunun araştırılması istenmiştir.

²⁹⁷ Kaçak gelmişler, yanlarında doğum yerleri ve künyeleri yazılı pusula ile tabiiyyet başvurusunda bulunmuşlardır.

Tablo 5. (Devam) Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
21 Mayıs 1908	Abdullah Fahrettin (16),	Kazan	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
17 Haziran 1908	Hacı Osman bin Adil (55)	Dağıstan, Şaşpara	İstanbul sonra İzmit	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
18 Haziran 1908	Yusuf bin Mehmet (27)	Dağıstan, Şeki	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
18 Haziran 1908	Salih oğlu	Kafkasya, Hasepur, Bayram	Trabzon	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
18 Haziran 1908	Lokman Abdullah bin el- Mirza	Dağıstan, Kapkay	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
20 Haziran 1908	Tahir bin Abdullah, Nuri Ali oğlu Hasan, Arslan oğlu Mehmet Ali	Dağıstan	İstanbul sonra Ankara	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
27 Temmuz 1908	Zeynüddin bin Yusuf (27), kardeşi Hüseyin (21), arkadaşı Mehmet bin Mustafa (25)	Rusya	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
26 Ağustos 1908	Yusuf bin Molla Eyyüp	Dağıstan, Kurtkoşan	Bursa	Yolculuk sırasında pasaportunu kaybetmiştir.
5 Eylül 1908	Mehmet Şafi, Habibullah	Kafkasya, Şura, Vaveste, Hofa	Suriye	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
17 Kasım 1908	Veli bin Ali, arkadaşı İsmail bin Şirin	Dağıstan, Çar	İstanbul sonra Adana	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
17 Kasım 1908	Kamil bin Hamza oğlu (30)	Dağıstan	İstanbul sonra Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
22 Kasım 1908	Abdulbari bin..... (23)	Kafkasya	İstanbul sonra Şam	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
23 Kasım 1908	Ramazan bin Ramazan	Dağıstan, Demirhanşura, Gazikumuk	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
24 Kasım 1908	Mehmet bin Reşit (33)	Dağıstan, Şeki	İstanbul	Pasaportla gelmiş, pasaportunu kaybetmiştir.

Tablo 5. (Devam) Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
29 Kasım 1908	Hilmi bin Mehmet Zakir	Kazan, Çıtay	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
3 Aralık 1908	Zekeriyya bin Mehmet, Ali bin Ramazan	Kafkasya, Dağıstan		Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
5 Aralık 1908	 bin Ömer	Kafkasya, Kubanseki	Bursa, Mihaliç	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
7 Aralık 1908	Nasri bin Mehmet	Dağıstan, Kasım mahallesi	İstanbul sonra Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
8 Aralık 1908	Ömer bin(25)	Kafkasya	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
8 Aralık 1908	Şehbaz bin Selim (35)	Kafkasya, Bayramoğlu	İstanbul sonra Adana	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
9 Aralık 1908	Molla Eyyüpoğlu Yusuf	Kafkasya, Tiflis, Şeki	İstanbul sonra Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
12 Aralık 1908	İsmet Efendi bin Ali	Kafkasya, Karaçay, Koban	İstanbul sonra Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
25 Ocak 1909	Abdullah bin Şerif	Rusya	Erzurum	Tabiiyyet istiyor.
2 Şubat 1909	Yakup bin Yusuf	Rusya	İstanbul sonra Suriye	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
28 Mart 1909	Şaban bin İlyas	Kobanseki, Preneski	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
29 Mart 1909	Zeki oğlu Ahmet	Kafkasya, Proviç	Konya	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
4 Mayıs 1909	Halil oğlu İbrahim	Tiflis	Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
13 Mayıs 1909	Ebubekir bin İbrahim (70)	kazası, ...köyü	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
24 Mayıs 1909	Mehmet bin Ahmet Hilmi (18)	Dağıstan, Demirhanşura	İstanbul sonra Şam	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
25 Mayıs 1909	İsmail bin Ali, Bekir oğlu Mustafa bin Ahmet	Kazan	İstanbul sonra Konya	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.

Tablo 5. (Devam) Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
25 Mayıs 1909	Bekir oğlu Mustafa bin Ahmet	vilayeti, Alipaşa mahallesi	İstanbul sonra Konya	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
15 Haziran 1909	Hacı İsmail bin Abdulkerim	Dağıstan	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
2 Temmuz 1909	Abdulfettah bin Hacı Mustafa, Zeynelabidin bin Hacı Said	Dağıstan, Demirhanşura, Kasımkent	İstanbul sonra Bursa	Pasaportsuz, kaçarak gelmişlerdir.
17 Temmuz 1909	Çerkez asıllı Ömer	Rusya	Ankara	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
18 Temmuz 1909	Arslan oğlu Nuri (18) ²⁹⁸	Rusya	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir.
18 Aralık 1909	Hacı Beyzade Mehmet Bey ²⁹⁹	Demirhanşura, Ahtı, Emir		Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir. ³⁰⁰

²⁹⁸ Ebeveyninin memlekette vefat ettiğini beyan etmiştir.

²⁹⁹ Rusya'da Emirof adıyla bilindiği memleketinde oturan kişilerden soruşturulması istenmiştir.

³⁰⁰ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 3 - No. 305, Gömlek No. 29, 2 - No. 304, Gömlek No. 7, 2 - No. 305, Gömlek No. 25, 2 - No. 305, Gömlek No. 26, 2 - No. 305, Gömlek No. 23, 2 - No. 305, Gömlek No. 6, 2 - No. 305, Gömlek No. 41, 2, 3, 4 - No. 305, Gömlek No. 39, 2 - No. 305, Gömlek No. 38, 2 - No. 305, Gömlek No. 54, 2, 3 - No. 305, Gömlek No. 90, 2 - No. 305, Gömlek No. 73, 2 - No. 305, Gömlek No. 72, 2 - No. 305, Gömlek No. 71, 2 - No. 305, Gömlek No. 70, 2 - No. 305, Gömlek No. 66, 2 - No. 306, Gömlek No. 1, 2 - No. 306, Gömlek No. 6, 3 - No. 306, Gömlek No. 7, 2 - No. 306, Gömlek No. 8, 2 - No. 306, Gömlek No. 9, 2 - No. 306, Gömlek No. 10, 2 - No. 306, Gömlek No. 12, 2 - No. 306, Gömlek No. 13, 2 - No. 306, Gömlek No. 15, 2 - No. 306, Gömlek No. 16, 2 - No. 306, Gömlek No. 18, 2 - No. 306, Gömlek No. 60, 2 - No. 306, Gömlek No. 19, 2 - No. 306, Gömlek No. 28, 3 - No. 306, Gömlek No. 29, 2 - No. 306, Gömlek No. 30, 2 - No. 306, Gömlek No. 31, 2 - No. 306, Gömlek No. 32, 2 - No. 306, Gömlek No. 35, 2 - No. 306, Gömlek No. 41, 2 - No. 306, Gömlek No. 44, 2 - No. 306, Gömlek No. 56, 2 - No. 306, Gömlek No. 57, 2 - No. 306, Gömlek No. 59, 2 - No. 306, Gömlek No. 61, 2 - No. 306, Gömlek No. 62, 2 - No. 306, Gömlek No. 63, 2 - No. 306, Gömlek No. 65, 2 - No. 306, Gömlek No. 67, 2 - No. 306, Gömlek No. 66, 2 - No. 306, Gömlek No. 68, 2 - No. 306, Gömlek No. 69, 2 - No. 307, Gömlek No. 1, 2 - No. 307, Gömlek No. 8, 2 - No. 307, Gömlek No. 12, 2 - No. 307, 19, 2 - No. 307/21/2 - No. 307/25/2 - No. 307/27/2 - No. 307/29/2 - No. 307/30/2 - No. 307/36/2 - No. 307, 37, 2 - No. 307, Gömlek No. 40, 2 - No. 307, Gömlek No. 44, 2 - No. 307, Gömlek No. 48, 2 - No. 305, Gömlek No. 63, 2 - No. 305, Gömlek No. 76, 2 - No. 305, Gömlek No. 67, 2 - No. 304, Gömlek No. 5, 2 - No. 304, Gömlek No. 28, 2 - No. 304, Gömlek No. 17, 2 - No. 304, Gömlek No. 31, 2 - No. 304, Gömlek No. 53, 2, 3 - No. 304, Gömlek No. 52, 2 - No. 304, Gömlek No. 9, 2 - No. 304, Gömlek No. 18, 2 - No. 304, Gömlek No. 35, 2 - No. 304, Gömlek No. 50, 2, 3 - No. 304, Gömlek No. 43, 3 - No. 304, Gömlek No. 59, 3 - No. 305, Gömlek No. 28, 4 - No. 304, Gömlek No. 59, 3 - No. 305, Gömlek No. 30, 2 - No. 305, Gömlek No. 67, 4 - No. 306, Gömlek No. 45, 2.

Tablo 5. (Devam) Pasaportsuz Gelenler, Tabiiyyet İsteyenler

Tarih	Kişi/Kişiler	Nereden (Kaza/Köy)	Nereye (Kaza/Köy)	Açıklama
27 Aralık 1911	Mosik oğlu Mehmet	Rusya, Şetayif (?)	Trabzon, Sürmene	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir. ³⁰¹
26 Mayıs 1912	Abdurahman oğlu Hasan	Dağıstan	İstanbul	Pasaportsuz, kaçarak gelmiştir. ³⁰²

2.3.2. Ölüm ve Miras

Rusya'ya göç eden veya çalışmak için gidip orada ölen vatandaşların mirasçıları varsa onlardan geriye kalan mal ve paraları şehbenderlik aracılığıyla varislerine teslim ediliyordu. Eğer ölen kişinin varisleri yoksa veya ulaşamıyorsa mallar devlet hazinesine kalıyordu. 1896 senesinde Rusya'da vefat eden dört kişinin orada varisleri olmadığı için kalan paraları Osmanlı Bankası'nın Tiflis şubesine gönderilmiştir. 30 ruble 94 kapikin bedeli olan 356 kuruşun 1 kuruşu pul parası olarak kesilmiş geriye kalan 355 kuruş hesaba geçirilmiştir. Vefat eden kişilerin hisseleri ve doğum yerleri şu şekildedir. Haçadur Bedrosyan (Muş) 118 kuruş, Henu veledi Serkiz (Bitlis, Hazi köyü) 7 kuruş, Mustafa Şitoğlu (Trabzon, Roşola köyü) 49 kuruş, Davit Babarof (Muş) 181 kuruş. Trabzon vilayetinde Roşola adlı bir köy bulunmadığı ve varislerine ulaşamadığı için Şit oğlu Mustafa'nın parası devlet hazinesine teslim edilecektir.³⁰³

Yine Rusya'dan Osmanlı'ya göçüp orada yakınları kalmayan kişiler, memleketlerinde kalan mallarının satılması için dilekçe ile şehbenderliğe müracaat ediyorlardı. 21 Ekim 1900 yılında Tophane-yi Amire Müşiriyetinden gelen tezkirede, aslen Tiflisli olup Tophane-yi Amireye mensup İdadi İkinci Sanayi Alayında eğitim gören Necip ve Habip tarafından verilen arzuhalde, yedi sene önce babaları Hacı Teymur'dan kendilerine miras kalıp abileri Veli tarafından idare edilen mal ve emlakın abilerinin vefatından dolayı satılarak bedelinin alay sandığına teslimi talep edilmektedir.³⁰⁴

³⁰¹ Başkanlık Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi [DH.SN.THR]*, No. 32, Gömlek No. 74, 2.

³⁰² BOA, *DH.SN.THR*, No. 28, Gömlek No. 48, 1, 2.

³⁰³ Başkanlık Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası [HR.HMŞ.İŞO]*, No. 93, Gömlek No. 9, 1, 3, 8.

³⁰⁴ BOA, *HR.H*, No. 303, Gömlek No. 97, 2.

Bitlisli Mehmet oğlu Bayram tarafından verilen dilekçede Bitlis'e bağlı Huyut (Kavakbaşı) nahiyesinden olup Tiflis'te bulunan Ermenilerden alacağını tahsil etmek için yanında yirmi yedi kıta borç senedi ile Tiflis'e giden ve orada mukim Bitlis Ermenilerinden Bakalyan Serkes Efendi'nin yanında kalan oğlu Şaban'ın Ermeniler tarafından öldürüldüğünü, Dahiliye Nezaretinden nasıl öldürüldüğüne dair bilginin kendilerine verildiğini fakat elindeki senetlerin veya karşılığını aldıysa aldığı akçe, nakit ve sair eşyanın nerelerde olduğuna dair bir bilginin verilmediği bildirilmiş, konunun araştırılıp açıklığa kavuşturulması istenmiştir.³⁰⁵

Rus vatandaşlığına geçip Osmanlı'da ölen kişiler de vardır. Aslen Kayseri ahalisinden olup Rusya vatandaşlığına geçtiğini iddaa eden tacir Karabet Hamparsuyan, vizeli pasaportla İstanbul'a gelmiş ve orada ölmüştür. 1901 senesinde gelen yazıda, vasiyet meselesinden dolayı vatandaşlığının araştırılması istenmiştir.³⁰⁶

Rusya'da çalışan ve orada kaza sebebiyle vefat eden bir Osmanlı vatandaşına Rusya Devleti tazminat ödemiştir. Temmuz 1903 tarihinde Umur-u Hukukıyye-i Muhtalita Kaleminden gelen tezkirede Osmanlı vatandaşı ve Gümüşhane ahalisinden olan Ebşir oğlu Hamza'nın Rusya'da kazada öldüğü ve Rusya Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından eşine verilmek üzere gönderilen 3.488 kuruş ikramiyenin Tiflis Başşehbenderliği tarafından Trabzon'a gönderildiği daha sonra ikramiyenin teslim edilip tasdikli senetin geriye gönderildiği bildirilmiştir.³⁰⁷

Şehbenderler suçluların cezalandırılması için kimi zaman bir güvenlik komiseri gibi davranıp suçluları ihbar etmişlerdir. Şaban bin Bayram, Bitlis'in Hınıs kazasından Aliyye Mosis Manukyan tarafından Tiflis'te öldürülmüştür. Başşehbender kaçmak üzere olan katili ihbar etmiş bunun üzerine onu kaçırmaya çalışan ve yataklık eden bir çok kişi tutuklanmıştır. Bu olaydan dolayı şehbenderhâneye saldırı olmaması için Kafkasya idaresi tedbir almak üzere bilgilendirilmiştir.³⁰⁸

Kimi zaman da şehbenderhâneye suçluların araştırılmasına dair dilekçeler gelmiştir. Örneğin 1906 yılında Trabzon'dan gelen tahrirat şöyledir. Sürmene kazasının Haruksa köyünden İvaz oğlu Ali bin Mehmet'in oğlu Fehmi Hasan, iki

³⁰⁵ BOA, HR.H, No. 303, Gömlek No. 100, 2.

³⁰⁶ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 11, 2.

³⁰⁷ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 23, 3.

³⁰⁸ Başkanlık Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat [DH.TMİK.M]*, No. 97, Gömlek No. 12, 1.

buçuk sene önce ticaret için Rusya'nın Revan taraflarına gitmiştir. Hasan'ın aynı köyden Kolçan oğlu Ömer bin Hüseyin tarafından öldürüldüğü söylenmektedir. Fehmi Hasan'ın babası tarafından verilen arzuhalde gerçeklerin ortaya çıkarılması istenmiştir.³⁰⁹

Yine Trabzon'un Amasya mahallesinde oturan Dağıstanlı Şeyhzade Ahmet Efendi'nin damadı Halil Bey'in, Rusya'da arkadaşı Abbas ve Abbas'ın büyük kardeşi Mehmet tarafından öldürölüp, gizlendiğine dair bir arzuhal yazılmıştır. Bunun üzerine Tiflis'ten konunun araştırılıp açığa çıkması gerektiği ama henüz bir netice alınamadığına dair bilgi verilmiştir.³¹⁰

Canik Mutasarrıflığından gelen yazıda (1914), Rusya'da vefat eden Kan Polat Bey'in 7-8 yaşlarındaki oğluyla kızını, Rus vatandaşı olan amcaları Rusya'ya götürmek istemektedir fakat teba'a-yı Osmaniyye'den olan teyzeleri, elinde "huccet-i şer'iyye" olduğu için vesayetin kendisinde olduğunu iddia etmektedir. Bu durum mutalaa olunmuş ve "erkeğin yedi, kızın, dokuz yaşına kadar erbab-ı hizane³¹¹ yanında kalması doğrudur. Anne tarafından en yakını teyze olduğu için bu hakkın teyzede olması ahkam-ı hükümettedir." kararına varılmıştır. Diğer taraftan Devletler Özel Hukukuna göre babası Rusya teba'asından olduğu için vasi tayini Rus konsolosluğuna aittir. Teyzede olan huccet bu hakkı düşürmez. Ancak teyze çocukları vermek istemezse elde bir mahkeme ilamı olmadıkça çocukları cebren almak mümkün değildir.³¹² Yine bu konuda küçük çocuk üzerinde hak ve vesayetin Rusya konsilidesine ait olduğu iddiasında bulunulduğuna dair Canik'ten gelen bir yazı üzerine Rusya'da bulunan şehbenderliklere bir yazı yazılmıştır. Yazıda Rusya'da bulunan Osmanlı vatandaşlarının miras, vasiyet gibi işlerinin nasıl olduğuna dair bilgi istenmiştir. Bu konuda Tiflis'ten cevap gelmemiş fakat Batum ve Hocabey'den gelen yazıda, Rusya'da vefat eden teba'anın küçük çocuğuna ait iş ve vesayette salahiyet sahibinin Osmanlı şehbenderleri değil mahalli memurlar olduğu bildirilmiştir. Münasip olanı "Mukabele bi'l-Misl (Mütekabiliyet)" kaidesi gereği Rusya'da mahalli

³⁰⁹ BOA, HR.H, No. 304, Gömlek No. 89, 2.

³¹⁰ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 15, 2.

³¹¹ Hızâne-Hıdâne: Hak ve ehliyeti hâiz olan birinin belli bir müddet zarfında bir çocuğu beslemek, büyötmek ve terbiye etmek üzere yanında bulundurma hakkı ve görevi. (Kubbealtı Lugatı)

³¹² BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 102, Gömlek No. 15, 1.

memurların, Osmanlı'da ise hükmi şer'inin uygulanmasıdır. Bu durumda Kan Polat Bey'in çocuklarının hakları Rusya konsilidesine bırakılmayarak Osmanlı memurları tarafından halledilmesi münasiptir.³¹³

Rusya'ya gidip vefat eden Osmanlı vatandaşlarının sadece malları değil çocukları da geride kalmıştır. Tiflis Başşehbenderliğine 16 Nisan 1914 tarihli Elizabetpol'den Hanoum İlbilora tarafından Rusça bir mektup gelmiştir. Mektupta Osmanlı Devleti'nin Rum milletinden olan Spridon Manuel Parharoff' un, üç sene önce eşi Sofya ve oğlu Yani'yi (D 1911) terk ederek gittiği, o gittikten iki hafta sonra da eşi Sofya'nın vefat ettiği bildirilmiştir. Ayrıca mektupta Hanoum İlbilora, süt emen çocuğu alıp kendisinin baktığını ama fakir olduğu için bundan sonra idare edemeyeceğini, çocuğun bir hayır kurumuna verilmesini veya kendisine bir miktar maaş verilmesini rica etmiştir. Yapılan inceleme neticesinde Spridon Manuel Parharoff' un, Gümüşhane'nin Torul kazasının Cülüşane köyünden olduğu, bundan on sene önce ticaret için Rusya'ya gittiği ve altı ay önce vefat ettiği, ayrıca köyde hiçbir akrabasının olmadığı bildirilmiştir.³¹⁴

Rusya'ya gidip orada ölen kişilerin aileleri veya yakınları ölüm haberini alınca bunun doğru olup olmadığını şehbenderlikten öğreniyorlardı. Aslen Sivas, Zile nüfusuna kayıtlı Hoşar Kolost oğlu Ermenak'ın Tiflis'te öldüğü ve Ulukilise mezarlığına gömüldüğü beyan olunmuştur. Sivas'tan gelen tahriratta bu haberin doğru olup olmadığının araştırılması istenmiştir.³¹⁵

2.3.3. Evlilik

Evlilik ile ilgili sorunlar da şehbenderhâne gündemini meşgul etmiştir. Rusya'da evlenmek isteyen Osmanlı vatandaşlarının, şehbenderhânelerden bekar olduklarına dair şahadetname alması zorunludur. Zaman zaman bu kurala uymayan Ermeni vatandaşlar, şehbenderlik ile Ermeni Katolikosluğu arasında krize sebep olmuşlardır. Tiflis'te açıcılık yapan, Van doğumlu, Artin veledi Razar (Azar) ile Rusya vatandaşı Elizabet? Beşinci Polis Dairesi merkezinde bulunan *Petgam* isimli Gregoryen kilisesinde Rahip Gabriel'in huzurunda evlenmişler, yine Muş'lu Agop

³¹³ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, No. 100, Gömlek No. 5, 18.

³¹⁴ BOA, *HR.H*, No. 307, Gömlek No. 69, 2 - No. 307, Gömlek No. 71, 2, 3.

³¹⁵ BOA, *HR.H*, No. 307, Gömlek No. 59. 2.

veledi Avadisyan ile Rusya vatandaşı Vero İngiçarof, *Surp Kigork* kilisesinde evlenmişlerdir. Bu iki evlilik üzerine 20 Eylül 1900 tarihinde Petersburg Sefaretinden Hariciye Nezaretine yazılan yazıda Tiflis'te teba'a-yı Osmaniyye'den bazı Ermenilerin, şebenderler talimatına aykırı olarak kañçılaryadan şahadetname almadan evlendikleri bildirilmiştir. Bu duruma son vermek için Kafkasya guvernöruyla (yönetici), Eçmeyazin'de ikamet eden katolikosa (kilisenin başındaki ruhani lider) müracat edildiği bilgisi verilmiştir.

Tiflis'ten gelen yazıya göre şebenderler talimathanesinin 67. maddesi şöyledir. “Memalik-i ecnebiyyede ikamet veya seyahat eden teba'a-yı Devlet-i Aliyye'den her kim tehhül etmek (evlenmek) isterse akdi izdivac için hiçbir mani'i kanuni olmadığına dair şebenderhâne kañçılaryasından bir şahadetname istihsaline mecburdur.” Bu şahadetname kişinin mücerred (bekar) olduğunu isbat eder.

Kafkasya Guvernörlüğüne ve Ermeni Katolikosluğuna gönderilen yazıda şu hususlar belirtilmiştir. Evlenmek isteyen teba'a, evlilik için hiçbir engel yoktur anlamına gelen şahadetnameyi almaya mecburdurlar. Bu şahadetname doğru bilgi alındıktan sonra verilir. Kerç ve Sivastopol'da bu kanuna uyulduğu, hiçbir rahip ve imamın aksine bir iş yapmadığı görülmüştür. Bazı kişilerin evli oldukları halde Kafkasya'da tekrar evlendikleri çok olmuştur. Geçenlerde Ermeni katolikosu iki kişiye evlenme ruhsatnamesi vermiştir. Birisi Artin Razar (Azar) isimli şahıstır ki kendisi yanımızda aşçı olarak çalışmaktadır. Bu durum yabancı konsolosların kendi teba'aları üzerindeki hakkına taarruz olduğu gibi teba'anın da menfeatine aykırıdır. Talebimiz bundan sonra hiçbir imam veya rahibin şahadetname olmadan nikah yapmamalarıdır.

Ermeni Katolikosluğundan 17 Haziran 1900 tarihinde Tiflis'e gönderilen tezkirede maddeler halinde şu hususlar vardır.

1. Bütün Ermenilerin patriği olduğunu ve tüm milletini Ermeni kilisesi altında bulundurmaya kendini mecbur hissettiğini
2. 1895-96 yıllarından bu güne kadar birçok kişi Rusya'ya hicret etti ve sayıları 20 bine ulaştı. Bir karışıklığa meydan vermemek için tüm ruhani daire ve ruhbanlara iznim olmadan evliliğe mücade etmemeleri konusunda emir verdim. Her kim evlendi ise benim iznim ile evlenmiştir. Bir mani olup olmadığı doğum kağıtlarındaki patrikhaneler ile Osmanlı resmi dairelerinden tahkik ettirilmiştir. Evli olup olmadıklarına dair bilgiler

kendileri ile beraber Rusya'ya gelen Osmanlı vatandaşı rahiplerden alınmaktadır.

3. Din kanunlarına göre evlilik bir mezhep akdidir. Medeni kanuna tabi değildir. Her kim bu hakka sahip ise ona izin verilebilir. Onun için evlenmek isteyenler için hükümet memurlarına müracaat etmek zorunda değilim. Bizim mezhebimize göre evlilik medeni olmadığından böyle bir akd için konsoloshaneye göndermeye gerek yoktur. Evlilik izni kançılara tarafından değil bizzat benim tarafımdan verilmektedir. Bunu beyan ederim.

Bu tezkireye Tiflis'ten gelen cevap şöyledir. “Medeni izdivacın sizin için itibarı olmadığını bilmekteyim. Zaten kendilerinin kançılaryaya gelip medeni bir izdivaç yapmaları lazım gelir gibi bir fikirde de değilim. Sadece kanuna dayanarak şahadetname almaları gerekir dedim. Haklarında evli olduklarına dair bir şüphe olursa konuyu Hariciye Nezaretine iletir araştırma isteriz. Ayrıca rahiplerin ifadesi ile bir memurun ifadesi aynı şey değildir. Rahipler bu sıfatı haiz değillerdir. Yapılan her bir evlilik Hariciye Nezareti vasıtasıyla mensup oldukları cemaat siciline kaydedilir. Ayrıca şahadetname almadan evlenenler kançılaryaya geldiklerinde bu evlilikleri itibara alınmaz. Eş ve çocuklarının isimleri pasaporta kaydedilmez. Vefatı halinde veresesinde hak iddia edemezler. Rusya'daki teba'anın bu müşkil durumlara düşmesini istemeyeceğinizi ve şahadetname talep edeceğinizi ümit ederim.” Daha sonra Kafkasya Guvernörlüğü, bu konu ile alakalı Tiflis Şehbenderliğine bir yazı göndermiş, evlenen kişiler hakkında bilgi istemiştir.³¹⁶

Evli olduğu halde Rusya'da tekrar evlenenler vardır. Tiflis'in Allahverdi mevkiinde taşçılık yapan Todor veledi Bigos'un köyündeki ailesini nafakasız bırakıp mezhebine uygun olmayan bir şekilde tekrar evlendiğine dair babası tarafından Gümüşhane Mutasarrıflığından verilen arzuhalde, çocukları ve ailesinin nafaka ve geçimi için kendisinin getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³¹⁷

³¹⁶ BOA, *HR.İD*, No. 2101, Gömlek No. 72, 1.

³¹⁷ BOA, *HR.H*, No. 307, Gömlek No. 18, 2.

2.3.4. Mahkeme

Göçlerle birlikte iki ülke arasında hukuki sorunlar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı'dan Rusya'ya göç eden vatandaşların devam eden dava evrakları şehbenderlik aracılığıyla kendilerine ulaştırılmıştır. Bakü Balahane'de (Balahani) ikamet eden Makdis Mıgırdiç oğlu Vanlı Hanoyan Agop'un, Van Bidayet Hukuk Mahkemesinde açtığı dava ile ilgili evrak Batum Şehbenderliğine gönderilmiş, oradan da Bakü'de şehbender olmadığı için Tiflis'e gönderilmiş, kişiye tebliğ edilip ikinci nüshasının iade edilmesi istenmiştir.³¹⁸

Sınıra yakın yerleşim yerlerinde hırsızlık olaylarına da rastlanmış olup konu mahkemeye taşınmıştır. Örneğin hayvan tacirliği yapan Çerkez İlyas bin Ahmet, Erzurum'un Hınıs sancağında ikamet etmektedir. Tiflis'e satmak üzere götürüp gümrüklerden geçirdiği yüz on üç baş hayvanını Iğdır'a ulaştırmıştır. Oraya ulaşmasının ikinci gecesi yani 11 Ekim 1906'da Iğdır halkından bazı kişiler, sürünün çobanlarını bağlayıp elli dört baş hayvanı çalmışlardır. İlyas Bey, hemen komisere, oradan kaymakamlığa sonrada Revan valisine müracat etmiştir. Revan vilayeti Sürmeli Kaymakamlığı tarafından yapılan tahkikat neticesinde hayvanların Iğdır'ın Avcılar ve Altılar köylerinde düşük fiyatla satılmış olduğu ortaya çıkmış, köylülerin zararı ödemesine karar verilmiştir. Hayvanların kıymeti 1.500 rubleye takdir edilmiş olup bunun 800'ünün Tiflis'te Ermeniler tarafından ödendiği iddia edilmiştir. Geri kalanının ise adı geçen köylerin halkı nisbetinde tahsilinin gerekli olduğuna hükmedilmiştir. İlyas bin Ahmet, Tiflis'e gelince şehbenderhâne yardımıyla karara itiraz etmiştir. İtirazı, hayvanların kıymetinin 1.500 değil 2.700 ruble olduğu, imzası olmadan karar verildiği ve kendisinin sadece köylüler tarafından gönderilen 700 rubleyi aldığı yönündedir. Ayrıca kendisine Tiflis'te para verildiği iddiasını boş lakırdı olarak nitelendirmiştir. Mahkeme sulh heyetinin, Rusca bilmediği ve Türkçe okuryazar olmadığı gerekçesiyle kendisini meclise çıkarmadıklarını ve hakkını zayi ettiklerini belirtmiştir. İlyas Bey, Umum Kafkasya Kumandanlığından hayvanlarının Tiflis'te satılan ete göre kıymetlerinin tekrar takdir edilmesini ve köylülerden tahsil edilmesini talep etmiştir.³¹⁹

³¹⁸ BOA, HR.H, No. 303, Gömlek No. 98, 2.

³¹⁹ BOA, HR.H, No. 306, Gömlek No. 43, 4, 58, 2.

Diğer ülkelerden Osmanlı'ya dönmek isteyen Osmanlı vatandaşlarından bazıları Tiflis'ten geçerken tutuklanıp, kötü muameleye maruz kalmışlardır. Eşyaları alıkonulan vatandaşlar, şehbenderlik vasıtasıyla eşyalarını almak için dilekçe yazmışlardır. Onlardan biri olan Agop Garabeyan, 11 Eylül 1908 senesinde İran'dan doğum yeri olan Osmanlı'ya dönerken Tiflis'te Rus askerleri tarafından tutuklanıp bir süre hapsedilmiş daha sonra memleketine gönderilmiştir. Tutuklandığı sırada yanında bulunan para ve eşyalar alınmış ve kendisine iade edilmemiştir. Agop Bey durumu Tiflis Başşehbenderliğinin Rusya'ya bildirmesini istemiş ve eşyalarının iadesini rica etmiştir. Alınan para ve eşyaları, Tiflis'te ikamet eden amca kızı Zilif İbkaryan'a ait 500 rublelik makbuz senedi, 480 ruble para, kendisine ait 15 ruble, 60 kapık, 10 Osmanlı lirası değerindeki Amerikan saati ve Osmanlı pasaportudur. Bunlardan sadece 500 rublelik makbuz Zilif Hanım'a teslim edilmiştir. Agop Bey, diğer para ve eşyalarının da Zilif Hanım'a teslim edilmesini talep etmiştir³²⁰

Rusya'da suç işleyip Osmanlı Devleti'ne kaçanlar da vardır. 26 Ocak 1910 tarihinde Van'dan gelen yazıda, Bakü Tren istasyonunda Mecnun oğlunun evinin alt katındaki fırında ekmekçilik yapan teba'a-yı devletten Honan oğlu Venun, yine teba'adan olan Babacan oğlu Kepril'i borcunu ödemek üzere odasına çağırması ve onu rovelver kurşunu ile öldürmüştür. Venun daha sonra 400 menat parasını ve saatini alarak Van'a kaçmıştır. Orada tutuklanıp hapse atılmıştır. Bu konuda Rusya'da tahkikat yapıp yapılmadığı, ceza verilip verilmediğine dair bilgi almak ve maktulun muayene raporunu istemek için Tiflis'e yazı yazılmıştır. Cevap gelmediği için mahkumun tutukluluk hali uzatılmıştır. Mart ayında Tiflis'ten beklenen cevap gelmiş, olayın kişisel ve meçhul olduğu açıklanmıştır.³²¹

Ankara'da bulunan Arslan Mirza bin Ramazan hakkında Tiflis'ten gelen yazıda (1910) kendisinin memleketinde orman bekçisi olduğu ve eşini öldürmekle itham olunduğu ve firari olarak Osmanlı'ya geldiği bildirilmiştir. Bu gibi firari gelenlerin tabi'iyete alınmaması ve iade olunması için Rusya ile Osmanlı Devleti arasında suçluların iadesine ait bir anlaşma olmadığı için Arslan Mirza'nın vatandaşlığa kabulü Osmanlı hükümetine bırakılmıştır.³²²

³²⁰ BOA, *HR.H*, No. 307, Gömlek No. 28, 2.

³²¹ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, No. 93, Gömlek No. 14, 1, 6.

³²² BOA, *HR.H*, No. 307, Gömlek No. 49, 1.

Ma'muretülaziz (Elazığ) vilayetinin Bahş kazasından olan Hacı İbrahim, Çin seyahati dönüşü sebebini açıklamadan insanlardan para topladığı için, hal ve hareketi şüpheli bulunmuş ve Petrovki polisi tarafından tutuklanıp, Dağıstan valisinin raporu üzerine sınır dışı edilmiştir.³²³

6 Mart 1912 tarihli Tiflis'ten gelen tezkirede, üç sene önce Kafkasya'dan gelip İzmit'in Uzuntarla köyünde ikamet eden Şebi oğlu Kadir ve Bayiç oğlu Zekeriyya'nın bir Rus'un öldürülmesine müdahil olduklarından dolayı mahkemeden kurtulmak için 1905 senesinde memleketlerinden pasaportsuz kaçtıkları belirtilmiştir.³²⁴

Aslen Süleymaniye sancağının, Gülanber kazasının Tavile köyünden olan Mahmut bin Mehmet, Kafkasya'da Osmanlı casusu sanılarak tutuklanmış ve beş ay kadar tutuklu kaldıktan sonra 2 Ağustos 1912'de Trabzon'a gönderilmiştir. Mahmut Bey, Hariciye Nezaretine bir yazı yazmış ve tutuklandığı sırada alınan eşyalarının iadesini istemiştir. Eşyaları, gümüş saplı ve savatlı baston, İngiliz kâri gümüş kapaklı, kısa kordonlu cep saati, deri para çantası, tütün tabakası, iki yüzlü sedef saplı bıçaktan ibarettir.³²⁵

Sınır köylerde yaşayan Osmanlı halkının hayvan otlatırken sınırı ihlal edip hayvanlarını Rusya tarafına geçirdiği olmuştur. Bunlardan bir tanesi 1912 yılının Aralık ayında yaşanmıştır. Mecingerd köyü ahalisinin otlatmak üzere Rusya'ya geçirdikleri dört yüz yirmi altı baş koyun, Rus memurları tarafından zaptedilmiştir. Köylülerin şikayeti üzerine hayvanların iade edilmesi için Erzurum'dan bir yazı yazılmıştır. Olay sırasında iki çobanın tutuklandığı ve tutuklama esnasında işlerini yapan Rus memurlar üzerine Osmanlı askeri ve köylüler tarafından ateş edildiği ve soruşturmanın devam ettiği bildirilmiştir.³²⁶

Tiflis'te suç işleyip hapiste olan Osmanlı vatandaşları da vardır. Bu kişilerin aileleri kendilerinden haber alamadığında şehbenderhâne başvurmuşlar ve bu şekilde o kişilerin nerede olduklarını öğrenmişlerdir. Bitlis'in Taş Mahallesi halkından ve Ermeni cemaatinden olan Evan oğlu Arsin, Tiflis'te bulunduğu esnada hırsızlıktan tutuklanmıştır. Rus hükümeti tarafından ömür boyu hapse mahkum edilip Sibirya'ya gönderildiği babası tarafından bildirilmiş olup bu konunun incelenmesi istenmiştir.

³²³ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 52, 4, 5.

³²⁴ BOA, DH.SN.THR, No. 30, Gömlek No. 66, 1.

³²⁵ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 55, 2.

³²⁶ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 57, 1 - No. 307, Gömlek No. 58, 2.

Bundan yaklaşık bir buçuk ay kadar sonra Arsin'in dört sene hapse mahkum edildiği, iki seneden beri Tiflis hapishanesinde bulunduğu ve orada kendisinin Mirzayan veya Mirzagayan olarak tanındığı bilgisi gelmiştir.³²⁷

Ölüm tehdidi alıp hayatlarından endişe eden Osmanlı vatandaşları şehbenderhâneye başvurup senet imzalatmak suretiyle hayatlarını teminat altına aldırılmışlardır. Bulanık kazasının Kop köyünden ve Ermeni milletinden Apo oğlu Raşo, üç sene Tiflis'te kaldıktan sonra eşi ile beraber dönerken eşi Güher binti Keşiş Parsancı'yı, Murat Nehri kıyısında namussuzluğundan dolayı boğarak öldürmekten zanlı olarak tutuklanmıştır. İddiaya göre Tiflis'te iken annesi ve kardeşi tarafından kendisine gönderilen mektuplarda eşinin namussuzluğundan bahsedilip öldürmesi tavsiye edilmiş ve bu mektuplardan biri Güher'in eline geçmiştir. Mektubu şehbenderhâneye götüren Güher için Raşo'dan senet alınarak hayatı teminat altına alınmıştır. Hariciye Nezaretinden Tiflis'e gönderilen tahriratta, Güher'in gerçekte böyle bir şey yapıp yaptığının ve bu iddianın doğru olup olmadığının araştırılması ve gereğinin yapılması istenmiştir.³²⁸

Mahkemelerden gelen tebliğat ve davetiyeler şehbenderlik aracılığıyla Osmanlı vatandaşlarına ulaştırılmıştır. Tiflis'te oturan Manuk Ohanisyan, Gaban oğlu Hayıt veledi Ohannes ve Bazik oğlu Vartan'a, Bakü'de oturan veledi Ağayap'a Van vilayeti İstinaf Mudde'i Umumiliğinden davetiye varakası gelmiş Tiflis Başşehbenderliği tarafından imzalatılıp iadesi istenmiştir.³²⁹ Tiflis'te oturan Bedros oğlu Ohannes, yine Tiflis Şeytanpazarı'nda oturan Erakil veledi Boğos (Boğsos), eşi Hermeniya, oğulları Aram Karakis, Şirak ve Misak'a tebliğ olunmak için Erzurum Bidayet Mahkemesi'nden davetiye varakası gönderilmiş olup ilgili kişilere imzalatırılıp ikinci nüshasının iadesi istenmiştir.³³⁰ Bitlis vilayeti İstinaf Müdde'i Umumiliğinden gönderilen davetiye varakası ise yine Tiflis'te mukim Bakalyan Serkiz veledi Patos'a tebliğ olunmak üzere gönderilmiştir.³³¹ Atina Bidayet Mahkemesinden gönderilen davetiye, Atina kazasının Hemşin nahiyesinden olup Rusya'da fırıncılık

³²⁷ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 61, 1 - No. 307, Gömlek No. 63, 2 - No. 307, Gömlek No.67, 2.

³²⁸ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 65, 1.

³²⁹ BOA, HR.H, No. 305, Gömlek No. 47, 2 - No. 305, Gömlek No. 42, 2 - No. 306, Gömlek No. 34, 2 - No. 306, Gömlek No. 49, 2.

³³⁰ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 23/2 - No. 305, Gömlek No. 34, 2.

³³¹ BOA, HR.H, No. 307, Gömlek No. 22, 2 - No. 305, Gömlek No. 80, 2.

yapan Habipoğlu Kasım ustanın yanında çalışan Kostan oğlu Yusuf'a tebliğ olunacaktır.³³² Bakü'de oturan ve Ermeni milletinden olan Trabzon'lu Kalemkâryan Kırkor'un eşi İgya Kadın için Küçükçekmece Bidayet Mahkemesinden gelen evrağın da yine Tiflis Başşehbenderliği tarafından kendisine tebliğ olunması istenmiştir.³³³

³³² BOA, *HR.H*, No. 304, Gümlek No. 82, 2.

³³³ BOA, *HR.H*, No. 304, Gümlek No. 83, 2.

SONUÇ

Konumu itibarıyla Kafkasya Bölgesi'nin en önemli şehri olan Tiflis, milattan önce kurulmuş olup tarih boyunca başkent olma özelliğini korumuştur. İslam öncesinde sırasıyla Perslilerin, Bizanslıların ve Hazarların yönetimi altında olan Tiflis, III. Halife Hz. Osman döneminde fethedilmiş ve İslam ile tanışmıştır. Hulefa-ı Raşidin'den sonra sırasıyla Emeviler, Abbasiler ve Selçuklular şehre hâkim olmuşlardır. XVI. yy.da Osmanlı hâkimiyetine giren Tiflis, bir müddet İran tarafından yönetildikten sonra XIX. yy. başlarında Rusya'nın hâkimiyetini tanımıştır.

Bunca yıl İslam hâkimiyeti altında kalıp İslam medeniyeti ile yoğrulan Tiflis ve çevresi, Rus hâkimiyeti döneminde büyük yara almıştır. Şehirde İslam eserleri tahrip edilerek yakılıp yıkılmış veya başka bir amaç için kullanılmıştır. Ruslaştırma politikası kapsamında zulme uğrayan Müslümanların bir kısmı dinî ve sosyal anlamda yaşadıkları zorluklar nedeniyle bölgeden göç etmek zorunda kalmışlardır. Müslümanlar, bu dönemde yapılan zulüm ve haksızlığı önlemek, haklarını savunmak adına çeşitli cemiyetler kurmuşlardır. Difai Cemiyeti de bunlardan biridir. Cemiyet, Sünni, Şii hangi mezhepten olursa olsun tüm Müslümanları İslam çatısı altında birleştirmiştir.

Tiflis'te ilk olarak 1851 yılında kurulan şehbenderlik, sonraki yıllarda başşehbenderliğe dönüştürülmüş ve o şekilde hizmet vermeye devam etmiştir. Şehbenderliğin açılmasından 1915 yılına kadar yaklaşık yetmiş beş yıl içinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında üç savaş yaşanmıştır. Tiflis Şehbenderliği, savaş ve diğer önemli olaylarda istihbaratları ile Osmanlı'nın Kafkasya'da gözü kulağı olmuştur. Osmanlı Devleti, Tiflis Şehbenderliği aracılığıyla Rusya'nın askeri hareketliliğinden haberdar olmuştur.

93 Harbi sonrasında yeniden faaliyete geçen Tiflis Başşehbenderliği'nde, 1879 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar on dört başşehbender görev yapmıştır. Şehbenderlik memurları kadrosuna atamalar yapılmış, mevcut kadrodakilerin bazıları değiştirilerek becayiş yapılmıştır. O dönemde Tiflis'e tayin edilen şehbenderlerin ne kadar önemli olduğu belgelerdeki “önemine binaen, ehemmiyeti haiz” gibi cümlelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Tiflis'e tayin edilen şehbenderlerin eğitim ve donanımı da Tiflis'in Kafkasya bölgesinde ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Tiflis'te yaşayan Ermeniler, Rusya'nın desteği ile bağımsızlık hayaline kapılıp şehirde huzur ve asayiş bozan girişimlerde bulunmuşlardır. Bu dönem içerisinde kurulan ve Ermenilerin üç gizli örgütünden biri olan *Taşnaksutyun Komitesi* Tiflis'te faaliyet göstermiştir. 93 Harbi'nden sonraki yıllarda gazete yayınları ve komiteler vasıtasıyla yapılan propagandalar sayesinde organize olan Ermenilerin, çıkardıkları fesat ve huzursuzluklar üst seviyeye ulaşmıştır. Tiflis'te *Kafkas* gazetesinin haricindeki tüm gazeteler Ermenilerin elinde bulunmaktadır ve yazarlarının çoğu Ermenidir. Çıkardıkları bu fesat ve huzursuzluklar sebebiyle Tiflis'te şiddet olayları yaşanmış, evler yanmış, mallar telef olmuş, Müslüman ve Ermenilerden ölenler olmuştur. Yine çıkardıkları *Meşak*, *Nordar* vb. gazeteleri ile devamlı olarak Osmanlı aleyhinde yazılar yayınlamışlar, Ermenilere sponsor olup onları Osmanlı Devletine sokmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, Tiflis Başşehbenderliği sayesinde gazetelerde çıkan yazı ve makalelerden haberdar edilmiştir. Ayrıca Ermenilerin sahte mühür ve Duyun-u Umumiye bandrollerini taklit ederek sahte evrak düzenledikleri de belgelerden ortaya çıkmıştır. Ermenilerin bu faaliyetleri Tiflis Şehbenderliği aracılığıyla izlenmiştir. Ermenilerin çıkardıkları olaylar sadece Müslümanlara yönelik değildir. Kiliselere ait kurumların yönetimini ellerinden aldığı için Kafkasya Umum Müdürü Prens Galiçya'ya suikast girişiminde bulunmuşlar fakat başarılı olamamışlardır.

Şehbenderlik sadece siyasi olaylarda değil sosyal olaylarda da aktif olarak görev yapmıştır. Osmanlı vatandaşlarının çeşitli konulardaki problemlerinin çözümü noktasında çabalar dikkat çekmektedir. Şehbenderlikten borç para alan vatandaş, ailesini bırakıp orada tekrar evlenen oğlunun iadesini isteyen baba, uzun yıllar gidip gelmeyen eşinin kendisini boşamasını isteyen kadın, gurbette öldürülen oğlunun katilinin bulunmasını isteyen baba, hayvanları çalınan tacir, kitapları gümrüğe takılan baytar, anne babası öldüğü için ortada kalan çocuklar, borcunu alamayan vatandaşlar bunlara sadece birer örnektir.

Şehbenderlik evrakına göre karşılıklı göç durumu ele alındığında Osmanlı'dan Rusya'ya gidenlerin az olduğu buna karşın Rusya'dan gelenlerin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Sadece Muş kazasından birkaç aile Rusya'ya göç etmişlerdir. Osmanlı'ya gelenlerin çoğunluğu pasaportsuz ve kaçak yollardan gelmişlerdir. Göç edenlerin büyük bir çoğunluğunun Dağıstan bölgesinin, Demirhanşura ve Kobanseki

vilayetlerinden olduğu dikkat çekmektedir. Gelenler İstanbul, Hüdavendigâr (Bursa), Suriye, Şam, Sivas, Adana, Konya, İzmit, Erzurum, Bitlis, Van, Amasya ve Tokat gibi şehirlerde iskan ettirilmişlerdir.

1914 yıllarında savaşın da etkisiyle Tiflis'te yiyecek ve içecek fiyatları pahalılaşmıştır. Haberleşme, şifre miftahları ele geçtiği için sağlıklı bir şekilde yapılamamıştır. Rusya, olası saldırıya karşı sınıra askeri yığınak yapmaya başlamıştır. Yine ulaşım ve haberleşme için demiryolu inşaatına hız vermiştir. I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi ile şehbenderlik memurları Rusya'nın sert tutumu ile karşılaşmışlardır. Aralarında ailesiyle beraber Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in de bulunduğu memurlar, tutuklanıp gözaltına alınmışlar ve kötü muameleye maruz kalmışlardır. Şehbenderhâne çalışanları, yapılan diplomatik girişimler neticesinde serbest bırakılmış ve Avrupa'ya gitmelerine müsaade edilmiştir. Savaş esnasında Rusya'daki Osmanlı memurlarının himayesi İtalya hükûmetine bırakılmıştır.

Kısacası 1879-1914 yılları gerek Osmanlı Devleti için gerek Tiflis'te görev yapan devlet yetkilileri için ve gerek orada yaşayan Müslümanlar için zorlu ve sıkıntılı yıllar olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Mahmut. *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Akyüz, Hikmet Celal. *Türkiye-Gürcistan İlişkileri Ve Abhazya*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ateş, Erhan. "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (2016).
- Aydın, Mustafa. "Tiflis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/150-153. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Bakır, Abdulhalik - Feridun Şenol. "Ortaçağ Gürcistanının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 9-100.
- Bilge, Sadık Müfit. "Gürcüler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-1/ 490-493. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2016.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*. 131/9807. 1448/108591. 3866/289889. 1649/123614. 2323/174194. 2720/203968. 3483/261166. 3546/265928. 3562/267090. 3765/282358. 2780/208455. 1540/115462. 1995/149583. 2005/150356. 2721/204021. 3456/259149. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube [DH.EUM.2.Şb]*. 73/ 04. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası [DH.EUM.VRK]*. 12/60. 9/1. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi [DH.EUM.THR]*. 34/48. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare [DH.İD]*. 185/1/28. 185/1/42. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti [DH.KMS]*. 3/37. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. 210/1. 261/36. 262/53. 267/52. 890/2. 988/18. 1047/69. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi [DH.SN.THR]*. 28/48. 30/66. 32/74. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat [DH.TMİK.M]. 97/12. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti* [DH.UMVM]. 131/61. 157/36. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı* [HR.H]. 303/96. 303/97. 303/98. 303/100. 304,1. 304/3. 304/5. 304/6. 304/7. 304/9. 304/11. 304/13. 304/14. 304/17. 304/18. 304/20. 304/22. 304/23. 304/24. 304/28. 304/30. 304/31. 304/35. 304/36. 304/40. 304/43. 304/46. 304/47. 304/50. 304/52. 304/53. 304/59. 304/81. 304/82. 304/83. 304/89. 305/1. 305/6. 305/12. 305/18. 305/20. 305/23. 305/24. 305/25. 305/26. 305/28. 305/29. 305/30. 305/33. 305/34. 305/37. 305/38. 305/39. 305/41. 305/42. 305/47. 305/53. 305/54. 305/63. 305/66. 305/67. 305/70. 305/71. 305/72. 305/73. 305/76. 305/80. 305/90. 306/1. 306/6. 306/7. 306/8. 306/9. 306/10. 306/11. 306/12. 306/13. 306/15. 306/16. 306/17. 306/18. 306/19. 306/22. 306/24. 306/25. 306/28. 306/29. 306/30. 306/31. 306/32. 306/34. 306/35. 306/41. 306/43. 306/44. 306/45. 306/48. 306/49. 306/56. 306/57. 306/58. 306/59. 306/60. 306/61. 306/62. 306/63. 306/64. 306/65. 306/66. 306/67. 306/68. 306/69. 307/1. 307/3. 307/5. 307/8. 307/9. 307/12. 307/14. 307/15. 307/18. 307/19. 307/21. 307/22. 307/23. 307/25. 307/27. 307/28. 307/29. 307/30. 307/32. 307/33. 307/36. 307/37. 307/38. 307/39. 307/40. 307/42. 307/44. 307/48. 307/49. 307/50. 307/51. 307/52. 307/53. 307/54. 307/55. 307/56. 307/57. 307/58. 307/59. 307/61. 307/63. 307/64. 307/65. 307/67. 307/69. 307/70. 307/71. 307/76. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası* [HR.HMŞ.İŞO]. 93/9. 93/14. 100/5. 102/15. 140/6. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti İdare* (HR.İD]. 51/84. 644/49. 689/27. 691/1. 691/3. 691/6. 691/7. 691/8. 691/10. 691/11. 691/13. 691/17. 691/19. 691/20. 691/26. 691/31. 691/32. 691/37. 691/38. 691/40. 691/42. 691/44. 691/45. 691/47. 691/48. 691/49. 691/51. 691/52. 691/53. 2101/72. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi* [HR.MKT]. 44/22. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Paris Sefareti* [HR.SFR.4]. 608/77. 608/51. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti* [HR.SFR.1]. 175/80.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Müdüriyeti* [HR.SAİD]. 11/15. 12/9. 12/16. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Siyasi [HR.SYS]*. 1344/67. 1344/71. 1344/76. 1344/79. 1375/2. 1375/19. 1378/80. 1378/81. 1379/1. 1379/4. 1379/9. 1380/57. 1764/51. 1858/23. 2107/6. 2116/3/32. 2116/3/46. 2158/2. 2338/27. 2404/84. 2776/75. 2863/29. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Tahrirat [HR.TH]*. 103/62. 255/122. 40/62. 364/95/1. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Tercüme Odası [HR.TO]*. 92/64. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliye [İ.DH]*. 95/78595. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Hariciye [İ.HR]*. 278/17054. 335/21574/2. 294/18597. 340/17. 364/64. 366/11. 366/11. 382/34. 403/46. 425/22. 431/48. 433/30. 291/18299. 288/18083. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. 2/60. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Taltifat [İ.TAL]*. 108/59. 213/12. 430/62. 437/71. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. 250/73. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. 24/37. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Boy, Arzu. “1877-1878’den 1920’ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İşbirliği”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10/18 (2018), 109-132.
- Budak, Mustafa. “Bir Osmanlı Diplomatinin Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya Ve Sarıkamış Harekâtı Reşit Şehbender Vekili Tevfik Bey’in Raporu”. *Türkiyat Mecmuası* 26/2 (2016), 113-131.
- Çoşkun, Ali. *Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2020.
- Çevik, Mümin, Baskıya haz. *Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatnâme*. 1-2. Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Çog, Mehmet. “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, 2 (2007), 150-160.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2017.

- Doğan, Orhan. “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2008), 307-328.
- Dursun, Davut - Hüsamettin M. Karamanlı. “Gürcistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/310-316. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Erol, Yasemin Zahide. *Osmanlı Devleti’nde Şehbenderlik ve Paris - Londra Örnekleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Gasumovi, Tural. *Osmanlı Devleti’nin Tiflis Şehbenderliği (İlk Dönem)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Güllü, Ramazan Erhan. “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde. Çarlık Rusyası’nın Ermeni Politikaları”. *Ermeni Araştırmaları*. 53 (2016), 193-238.
- Gümüş, Nebi. *Gürcistan’da Müslümanlar ve Sorunları*. Rize: STS, 2012.
- Gümüş, Nebi. *İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri*. Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007.
- Gümüş, Nebi. “Tiflis Başkonsolosu Behçet Beyin Öldürülmesi”. *Akademik-Us* 3/1 (2019), 1-13.
- Gümüş, Nebi. *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Güzel, Fatih. “Ermeniye Fatihi Habib b. Mesleme el-Fihri’nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 205-222.
- İbrahim Tali. *Dr. İbrahim Tali Bey’in Günlüğü*. haz. Erdal Aydoğan - Şaban Ortak İstanbul: Arba Yayınları, 2000.
- İnalcık, Halil. “Mehmet II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/395-407. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003.
- İpek, Ali. “İlk Dönem İslami İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017), 73-93.
- Kayaoğlu, Taceddin. *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Kılıç, Davut. *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.
- Kiel, Machiel. “Tırhala”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/115-116. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012.

- Kubbealtı Akademisi Kùltür ve Sanat Vakfı, Kubbealtı Lugatı (Online).
<http://lugatim.com/>
- Larson, E. John. “Bir İslam Merkezi Olarak Tiflis”. çev. Nebi Gümüş. *İSTEM*, 2 (2003), 205-207.
- Nusretoğlu, Telman. “Güney Kafkasya şehbenderlik Raporlarında Ermeni Meselesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 129/254 (2021), 119-134.
- Nusretoğlu, Telman. *Osmanlı Hariciyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2021.
- Öğün, Tuncay. “I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 34 (1) /97 (2018), 81-108.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2. Basım, 2017.
- Sezer Feyzioğlu, Hamiyet. “Tiflis şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri”, *Atatürk ve Türk Kùltür Coğrafiyasında Kafkasya ve Çevresi*. (VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi, 2015, Gence). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017. 1/407-427.
- şemseddin Sami. *Kamus-i Türki (Latin Harfleriyle)*. İstanbul: İdeal Kùltür Yayıncılık, 2. Basım, 2012.
- Tanrıverdi, Mustafa. *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Tanrıverdi, Mustafa. “Ermenilerin Tiflis'deki Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)”. 19.-20.Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu Kaynaşma-Kırğınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar. 1153-1164. İstanbul: 2015.
- Taşcıoğlu, Ömer Lütfi. *Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Siyasi ve Hukuki Gerçekler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.
- Tetik, Zübeyir. *Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)*. Isparta: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Toraman, Ayhan. *Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Turan, Resul. *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu (Online). <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>

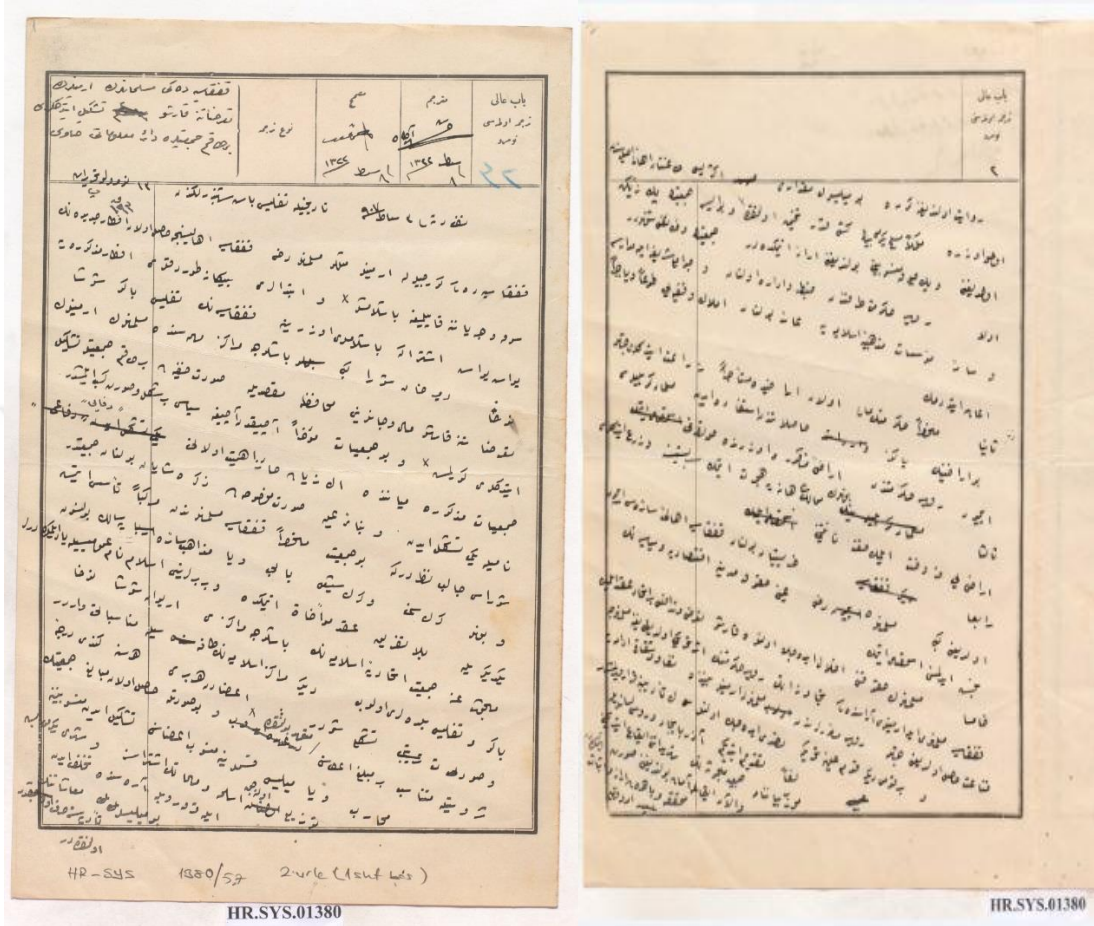
EKLER

Ek 1

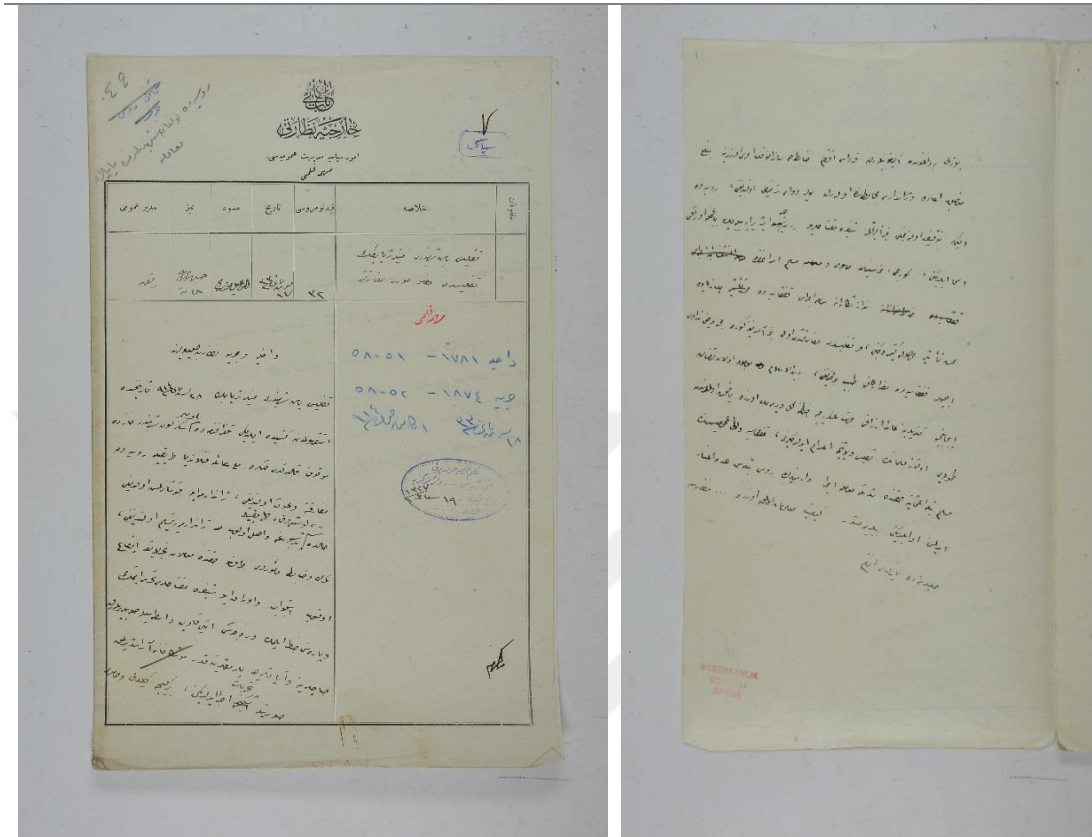

Tiflis Haritası (17-18. Asırlarda Osmanlı Devleti Vilayetleri/Eyaletleri)

Kaynak: Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü, Sayfa: 872.

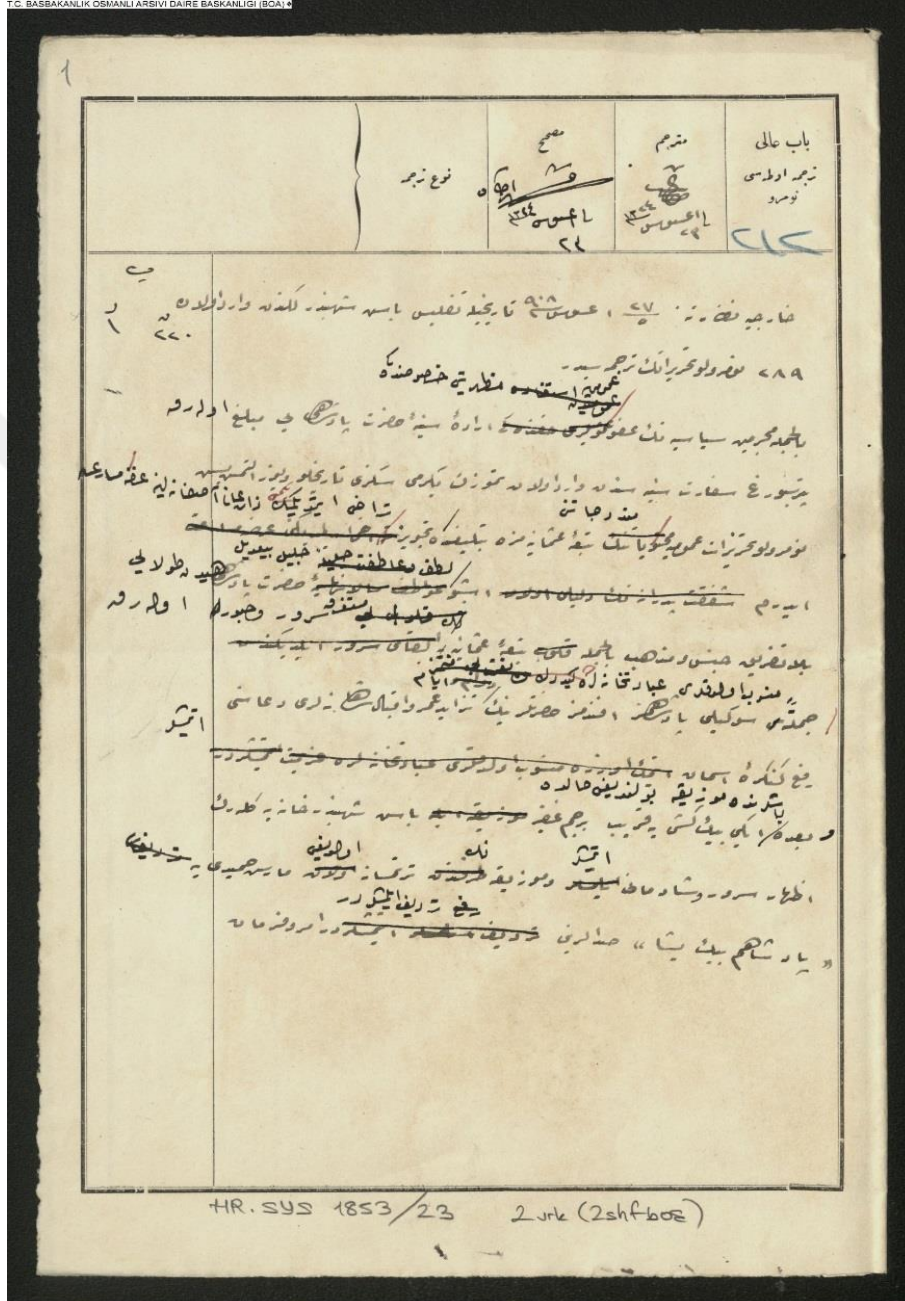
Difa-i Cemiyeti ile İlgili Belgeler

I.Dünya Savaşı'nda Tiflis Şehbenderi Münir Süreyya Bey'in Tiflis'ten Ayrılması
Esnasında Tabi Tutulduğu Muamele İle İlgili Belgeler

HR.ID.00691.00045.001

103

HR.SYS.01858.00023.001

Meşrutiyet Kutlamaları ile İlgili Belge

[illegible]

HR.SYS.02776.00075.001

Orizon Gazetesinin Ermenileri Osmanlı'ya Gönderdiğine Dair Belge